

חינוך וענישה - הילכו יחדיו?¹

מטרות הענישה במשפט הפלילי, השלכותיה הפסיכולוגיות ומעמדו של החינוך ככלי לפיתוח המחויבות של היחיד לפעול בהתאם לנורמות

[פרופ' משה אדד²]

"יתמו חטאים מן הארץ ורשעים עוד אינם" (תהילים ק"ד, ל"ה). היתה זו עצתה של ברוריה לבעלה, רבי מאיר, שרצה לקלל את הבריונים שהיו בשכונתו ושהיו מצערים אותו. הוא רצה להתפלל שימותו, והיא בחוכמתה הציעה לו שיתפלל לביטול החטאים ולא לביטול החוטאים.

במאמר זה תוצע אוריינטציה נוספת לזו של ברוריה הדגולה והצדקת. הדיון שלהלן על עונש וענישה מציג זווית ראייה אחרת של נושא כאוב וחשוב זה, בתקווה לפתח פתרונות מועילים יותר, שיהוו דדוקציה מהנכתב במאמר זה ויובאו במאמר שישלים את זה שלפנינו.

הקדמה

הנטייה להעניש את מפרי החוק מוכנמת בנו כנראה מראשית הווייתנו כבני אדם. בספר בראשית (פרק ג' פסוקים י"א-כ') מעניש אלוקים את אדם, את חווה אימנו ואת הנחש על כי הפרו את הוראתו ואף מגרש אותם מגן עדן. האם העונש האלוקי תרם לשינוי של דרכו היצרית של האדם?

זה לא מכבר חווינו חוויה קשה ביותר (2010), לאחר שהתברר לנו שהנשיא השמיני של מדינת ישראל חטא בחטאים קשים של ניצול מיני ושל אונס של בנות חסותו באופן המשפיל והשפל ביותר. נשיא ישראל, שהיה ברום הפסגה החברתית, ייצרו התגבר עליו והוא הגיע לשפל המדרגה. במסכת נדרין (ח, ע"א) נאמר, "נשבעין לקיים את המצווה". דוד המלך אמר בספר תהילים (קיט, קו): "נשבעתי ואקיימה לשמור משפטי צדקך", ואברהם אבינו לפניו אמר למלך

סדום, בשובו משדה הקרב: "הרימותי ידי אל ה' אל עליון... אם מחוט ועד שרוך נעל, ואם אקח מכל אשר לך" (בראשית, יד כב-כג). אין ספק שאברהם אבינו היה איש עשיר, ועם זה חשש מיצר הרכושנות שיכשילו ויגרום לו לקחת או לרצות לקחת מרכושו של המלך - רכוש שהוא עצמו הציל מידי אויבי המלך. אילו היה הנשיא קצב נוהג כאבותיו, והיה מודע ליצרו ומתחייב לפני עצמו ולפני אלוקיו - ואף נשבע - שלא ייכנע לעולם לעבירה זאת ולייצרו זה, ייתכן שהיה ניצל. בני אדם החפצים להיות צדיקים וישרים, ראוי שישביעו את יצרם לכל יגשימו חטא, ואף יימנעו מהרהורים המכוונים אותם לחטוא. תהליך של נויטראליזציה נועד למנוע כל אפשרות להגשים את החטא.

לוינס עמנואל סבר בשנת 2004 שכל אדם נברא בצלם אלוקים ומייצג את הנוכחות האלוקית עלי אדמות. ה"אחר" (שגם הוא ה"אתה") איננו אובייקט

¹ מאמר משלים למאמר "השלכות פסיכולוגיות של הענישה". פורסם בספרם של שוהם ותימור (2009), סוגיות בתורת הענישה בישראל (עמ' 123-154). קריית ביאליק: הוצאת אח.

² פרופ' אמריטוס באוניברסיטת בר-אילן, ראש אקדמי במכללת צפת ובעל פרס ישראל בחקר הקרימינולוגיה (2010).

הרתעה, שיקום ומניעה. משני עברי המתרס קיימים שני אינטרסים, הציבורי והאישי, שלכל אחד מהם משקל רב. יצירת איזון ביניהם היא מלאכת מחשבת עדינה ומורכבת, המשתנה בהתאם לנסיבות מעניין לעניין, הן נוכח נסיבות המעשה והן נוכח נסיבותיו האישיות של הנאשם. מצד אחד עומדים לנגד עיניו של בית המשפט חומרת העבירה והאינטרס המחייב ענישה מרתיעה שתעביר את המסר לעברייני הספציפי ולעבריינים פוטנציאליים, ומצד שני עומד מולו אדם שמעד, נכשל והכשיל. על בית המשפט מוטל להכריע בין שני האינטרסים המנוגדים.

הטלת עונש על עברייני היא פעולה מחושבת ושקולה, אשר נעשית על ידי המדינה ומטעמה, ומערבת את שלוש הרשויות: הרשות המחוקקת - כנסת ישראל - מגדירה את המעשים והמחדלים הנחשבים לעבירה בת ענישה בחוק העונשין תשל"ז-1977 ובמספר חוקים אחרים, תוך קביעת רף ענישה מקסימאלי ולעתים רף ענישה מינימאלי לכל עבירה. הרשות המבצעת אחראית על הליכי החקירה וההעמדה לדין, והרשות השופטת אחראית על קביעת האשם ועל גזירת העונש.

למרות שהשהייה במאסר מתוארת כחוויה קשה (Sykes, 1965), באופן כרדוקסאלי כ-70% מהאסירים חוזרים למאסר (Bondeson, 1989). על פי נתונים של שירות בתי הסוהר, במרס 2008 היו כלואים בישראל 13,720 אסירים פליליים. כ-35.5% נשפטו לראשונה ו-64.5% הנותרים חוו מאסר שני ומעלה ונחשבו לעבריינים רצידיביסטים. הנה כי כן, מסתבר שאחוז ניכר מהאסירים המשוחררים ממשיכים בפעילותם העבריינית לאחר שחרורם מהמאסר, ונראה שעונשי המאסר מועילים רק מעט בהפחתת הפשיעה (עיין גם חסין, 1989; Greenberg, 1979). בתי הסוהר הם כורח של מציאות חברתית, הנובע מהצורך להרחיק את האזרחים המזיקים. עם זאת מדובר בהוצאה כספית גבוהה אשר ממדיה גדלים והולכים, ולא מסתמנת מגמת צמצום משמעותי בהיקפה. הלכה למעשה, המאסר בולם את העבריינות כל עוד העברייני שווה בכלא. לעתים תורם

שה"אני" צופה בו. ה"אתה" מקיים עם ה"אני" מפגש מחייב המבוסס על האחריות היסודית והבסיסית שיש בין השניים ולא מפגש פורמאלי המבוסס על סימטריה שרירותית. ל"אני" יש אחריות כלפי ה"אחר" שקדם לו: האב קודם לבנו, האם קודמת לבנה. הבן הוא המשכיות של הוריו שנבראו בצלם אלוקים. האחוה בין בני אדם חייבת להיווצר אם הם אכן מוכנים לקבל את המציאות שהם יצירי האלוקים ומייצגים כל אחד מאתנו עלי אדמות, והאחדות של המין האנושי מתחייבת מאותה אחווה (שם, עמ' 31).

אדם שחטא ומוכן להיות מודע לצלם האלוקים הטבוע בו ושהוא חלק ממנו, ייתכן שיבחר לנתב את עצמו לדרך הישר. התהליך שבאמצעותו בוחר האדם בדרך הנורמטיבית הוא תהליך קשה. בדרך כלל האדם אינו מוכן להשתנות, ובוודאי שהוא מתנגד לחינוך מחדש על ידי גורמים חיצוניים. בחלק מהשפות האירופיות משתמשים במילה היוונית CHARACTERE (הטבעה של צורת התנהגות) כדי לתאר אדם שאינו מוכן להשקיע אנרגיה נפשית ולהשתנות. האדם מעדיף את הרגליו השליליים במקום לנכס לעצמו הרגלים חיוביים. האדם, ובייחוד העברייני, מפחד לסמוך על עצמו ועל יכולתו לשאת באחריות, ולכן הוא מעדיף להיות מונחה על ידי יצרו. אילו היינו יכולים לזכות באמונו של ה"אחר" - של העברייני - היינו נתפסים על ידו כחלק מהווייתו, ואז ייתכן שהיינו יכולים להביאו לידי שינוי.

במאמר זה ארחיב את הדין על מטרות הענישה במשפט הפלילי ואעסוק בשאלה אם הענישה בחברה המודרנית אכן משיגה את יעדיה. בתוך כך אתייחס להשלכות הפסיכולוגיות של הענישה ולמעמדו של החינוך ככלי לכיתוח וקידום של מחויבות היחיד לפעול ולנהוג בהתאם לנורמות המקובלות בקהילה ובחברה.

בהזדמנויות רבות נאמר, כי גזירת דינו של נאשם היא אחת המלאכות הקשות המוטלת על בית המשפט. בכואו למזור דינו של נאשם, נדרש בית המשפט לשיקולי ענישה שונים ומנוגדים זה לזה: גמילה,

ענישה שנועדה לצמצם תופעות של עבריינות, אם בדרך של הרתעה מפני עונש ואם בדרך של הרחקה פיזית מהחברה (מעצר או מאסר).

בספרות מקובל לחלק את העבריינים לארבע קבוצות (חסין, 1987; Cavan, 1972; Heffernan, 1962): "עבריינים מקצועיים", "עבריינים מועדים", "עבריינים מסוכנים" ו"לא עבריינים".

"עבריינים מקצועיים" מאופיינים באורח חיים של פשע המתבסס על כילוסופיה עבריינית. הם פועלים באופן לוגי ונתונים לסיטואציות חברתיות שמעודדות עבריינות. הם נתפסים כ"מומחים" בתחומם, מתפרנסים ממעשי עבריינות ונוטים להתמחות בסוג אחד של עבירות.

"עבריינים מועדים" יש נטייה כרונית להתנהגות עבריינית שמובילה למספר מאסרים רב בשיטת הדלת המסתובבת. עבריינותם מתמשכת ואינטנסיבית (חסין, 1987). הם נקראים גם "עבריינים כרוניים" (Cavan, 1962), "עבריינים הרגליים" (Kramer, 1982) ו"עבריינים מכורים" (Heffernan, 1972), ומתאימים לתוכניות שיקום (Greenwood, 1980).

"עבריינים מסוכנים" מבצעים עבירות חמורות הפוגעות באחר (חסין, 1987). המסוכנות שלהם נקבעת על פי מידת הנזק שגרמו לאדם אחר או לציבור (Foud & Youn, 1982), על פי התנהגות מאיימת חוזרת, או על פי ביצוע של אחת מארבע העבירות החמורות: רצח, אונס, תקיפה ושווד (Conrad, 1982). חלק מהגדרות המסוכנות קשורות לאלימות שביטויה אקספרסיבי (לעומת ביטוי אינסטרומנטלי אצל העבריין המקצועי ואצל העבריין המועד), ולכן קשה יותר לזהותם (Radzinowicz & Hood, 1981).

ה"לא עבריינים" מבצעים עבירות באופן מזדמן וחד פעמי כתוצאה מצירוף מקרים, ואין להם קריירה עבריינית (Cavan, 1962). מדובר בהפרות חוק חד פעמיות הנעות בין עבירות קלות לעבירות קשות מאוד. בדרך כלל מנהל עבריין כזה אורח חיים מאורגן בתוך המערכת החברתית המקובלת, אינו

עונש המאסר להגברת הפעילות העבריינית - בעיקר אצל צעירים (חסין, 1989). עם זה בית הסוהר הוא עדיין הדרך המקובלת להתמודד עם עבריינים. הדבר מחדד את השאלות באשר לאפקטיביות של הענישה והשלכותיה הפסיכולוגיות.

במאמרו על "הענישה הפלילית" מציין טננבאום (2003), כי "הענישה הפלילית היא מערכת שנועדה לתכלית ספציפית מוגדרת, שהיא הפחתת הפשיעה ככל האפשר. העונש דרוש כדי שהאוכלוסייה הלא עבריינית תוכל לחיות בשלווה ובביטחון מרביים. השאלה המרכזית הינה אם וכיצד תוכל הענישה לשמש כלי בסיכול עבריינות. גישה זו היא מורשתה של הגישה הקלאסית מן המאה השמונה עשרה, והיא למעשה הגישה הדומיננטית כיום במערכת המשפט על כל מרכיביה". השאלות הן אם במאה ה-21 עדיין לא נסֵלַחה של הגישה הקלאסית, וכיצד ניתן לפעול לצמצום העבריינות בעידן שבו ככל עשור מוכפלים מקרי העבריינות ביחס לקצב הגדילה של האוכלוסייה. נראה כי ראוי להקדיש את הדיון להיבטים הפסיכולוגיים של הענישה ולרלוונטיות שלה.

הענישה היא אמצעי שלילי לצמצום הפשיעה ולהבטחת ביטחון לאזרחים. חברה מענישה היא חברה שמודה בריש גלי שהיא נכשלה בחינוך אזרחיה לשמור על החוק. זוהי חברה שאינה מרגישה בטוחה. היא גורמת לאזרחיה לחוות פחד ולהגיב בקיצוניות. בני אדם שנפגעו מזולתם, שבטחונם מתערער בחברה שאינה מגנה עליהם, חווים מתיחות נפשית המובילה אותם להתנהגות א-סוציאלית ומפתחים דפוסי חיים של הרס גבולות, של פשיעה ושל תוקפנות. חברה שאינה מצליחה לגרום לאזרחיה להפנים את חוקיה נוקטת אמצעי ענישה מתוך תקווה להשיב את הביטחון האזרחי על כנו, כי רק כאשר הפרט או החברה חופשיים מפחד הם מרגישים בטוחים וחווים את עצמם כבני חורין. חברה המבקשת להבטיח את בטחון אזרחיה עושה זאת באמצעות צמצום יכולתם של הפושעים לממש את זממם. החשיבה ההיסטורית והקונפורמית של החברה המערבית גרמה לה לייסד לעצמה מערכת

לעתים להתפתחות מוסרית כפייתית ונוקשה, שתאלץ את הפרט לקבל את האיסורים של החברה כאיסורים חיצוניים. הפרט מוכרח לקבל חוקים אלה. הוא יזדקק לאישורים חברתיים בלתי פוסקים כדי להוסיף לשמור עליהם, ויוכל לפעול רק מתוך ציות חיצוני.

תחושת קיום ותחושת נוכחות שליליות ישפיעו על הפרט במובן זה שישאף לחוות את קיומו באמצעות ההתנהגות השלילית. זו תפנים בו את ההווה השלילית, והאחרונה תוליד בו את הצורך להוסיף ולהתנהג באופן שלילי וללא אחריות מוסרית כלפי עצמו וכלפי כולי עלמא. סביר להניח שהורדת סף גיל האחריות הפלילית תסייע לחברה להנציח את ההתנהגות החיובית של אותם ילדים שיפנימו את חובת ההתנהגות הנורמטיבית.

ז'אן ז'נה, גנב שהיה לסופר ולפילוסוף הפשע (אדד, 1989), גרס שלהיות פושע איננו חטא. לתפיסתו, הגרוע מכל הוא לעשות דבר באופן בלתי מושלם, ולכן קבע שהדבר הבזוי ביותר הוא זה שנעשה באופן חלקי. על כן בחר ז'אן ז'נה להיות הגנב המושלם, ובמילותיו שלו: "אני מוכן להתייגר שהייתי גנב מוכשר. מעולם לא נתפסתי בשעת מעשה יעל חס'. אך אינני מייחס חשיבות רבה לעצם הדבר שידעתי לגנוב באופן מושלם כתועלתי הארצית. מה שביקשתי מעל לכל הוא להיות את תודעת הגניבה שאת שירה אני כותב" (שוהם ורהב, 1983).

ז'אן ז'נה (1985) מבהיר בדרכו הקיצונית את משמעות האינטראקציה בין המסרים החברתיים ובין תגובותיו של היחיד אליהם. ככלל, בני אדם מעורבים זה בחייו של זה ומכנימים זה את ערכיו של זה, וכך נוצר פרט שהוא בכואה של סביבתו. כימינו הפרט נוטה לפתח בכואה המייצגת חוסר מודעות לעצמה, לאמור חוסר אחריות לעצמה ולסביבתה. הפרט נעשה תועלתני (אינטרסנטי), דהיינו הוא מצוי בתוך עצמו ולא מודע לעצמו. אין הוא חווה את עצמו כמחובר לתרבותו, לדתו, לקהילתו, למסורת אבותיו, לנורמות ולחוקים של החברה. הוא מחפש את עצמו ללא מפה מכוונת, והוא תר אחר האשליה

מתחבר עם עבריינים אחרים ואינו מכיר נורמות התנהגות עברייניות.

כל קבוצת אסירים מסתגלת למאסר בדרכה הייחודית, אשר קשורה הן לחזרה לפשע והן לחזרה למאסר (גולדברג, 2003). לא נמצאו הבדלים במספר המאסרים החוזרים בין אסירים שפנו לטיפול ובין אלה שלא פנו לטיפול (ביאלר ובר סיני, 2003), ונמצא שיעור גבוה של מאסרים חוזרים בקרב אלה שקיבלו טיפול אינטנסיבי במהלך מאסרם (חובב, 1963). עם זאת תנאי הכרחי לצמצום הרצידיביזם הוא טיפול באסירים. אלא שראוי לבסס את הטיפול על תוכניות מתאימות, שיתנו מענה לבעיה האמיתית ויסייעו בהכנת האסיר לחיים שמחוץ לכלא. אמנם החברה חייבת להגן על עצמה ולדאוג לבטחונה, אך עליה גם להיות פתוחה להגשמת רעיונות באשר לטיפולם הנכונים לצד הסנקציות העונשיות. כך אולי יצומצם "כנומן הפשע". הפושע זקוק להכנה אינטנסיבית שתנסה להביאו לפתח אוריינטציה חברתית חדשה, שאותה יסכים אולי לאמץ לעצמו.

מודעות עצמית ואחריות האדם

האדם הוא יצור אנושי המודע לקיומו, ומכאן שהוא יכול לקבל אחריות על עצמו ועל זולתו. למעשה, כאשר האדם מסוגל לקבל אחריות על עצמו ועל האחרים, תפקודו ופעילויותיו תורמים להגשמה עצמית במובן של מתן ביטוי ממשי ליכולותיו (קוגניטיביות ורגשיות) ולחשיבותן למען האחרים המשמעותיים" בסביבתו. ניתן לומר, כי כל פרט נע על רצף שבין תחושת נוכחות ותחושת קיום משמעותיות כלפי עצמו וכלפי סביבתו ובין תחושת נוכחות ותחושת קיום מצומצמות עד היעדר תחושות אלו. תחושות אלו משמעותיות וחיוביות ביסודן, והן מולידות סובלנות וגמישות של הפרט כלפי עצמו וכלפי אחרים. הן מאפשרות לו להיות חיים של אחריות מתוך בחירה. לעומת זה היעדרן של חוויית קיום ותחושת נוכחות חיובית תורם להתפתחות של תחושת נוכחות ותחושת קיום שליליות, שיש בהן כדי לבסס נוקשות ואף לתרום

החברתית ולהתפתחות גישות של כיבוד החוק. ואך על פי כן אין להסיק מכאן שיש איזה יחס פשוט בין עקרון הממשות לבין החיברות". המודעות העצמית היא תוצר התפתחותי ותלויה גם בגיל הכרונולוגי של האדם. ככל שעצמיותו של האדם מגובשת יותר, כך מודעותו אליה ברורה יותר. מכאן שה"אני" שלו יהיה דינאמי, והוא יהיה מוכן לשאת באחריות כלפי עצמו וכלפי סביבתו.

האדם צריך להתחנך לרצות בהוויית עצמו. רצייה זו תעצים אותו ותניע אותו להגשים את אחריותו. השאיפה של האדם - המונחלת לו באמצעות החברה הקרובה אליו ובהמשך על ידי כל הגורמים האחרים שיש להם משמעות מבחינתו - להגשים את הוויית עצמו, תהפוך אותו לבעל "אני דינאמי", שיוכל לנטרל את דחפי ה"סתמי" או לעשות להם סובלימציה.

אמנם תהליך החיברות של היחיד תלוי במידה רבה בהתקדמותו מעקרון העונג לעקרון הממשות, אבל התקדמות זו תלויה בתפקודי ה"אני": עליו להתפתח מעבר לשלבים הראשוניים כדי שתיתכן התקדמות כזו. ככל שגדלה סובלנותו של היחיד כלפי תסכולו, כך משמעותית יותר התרומה לתהליך החיברות. כאשר יכולת זו מצומצמת או נעדרת, יהיה בכך כדי לשמש בסיס רחב להתפתחות התנהגות אנטי חברתית שתוצאותיה הן פעילות עבריינית. עלינו להביא בחשבון גם מצבים שבהם תסכולו של האדם נובע מגורם פנימי המעצים בו רגש נחיתות עמוק לעומת סביבתו החשובה לו.

פרט שמסוגל לנהוג ולפעול בהתאם לכללי המוסר של סביבתו החברתית, שאותם הפנים עד שהיו לחלק מהווייתו העצמית, יאופיין ב"אני הדינאמי". ה"אני הדינאמי" יקנה לו את האומץ להגשים את היכולות החיוביות שהוענקו לו על ידי מערכות המוסר והתרבות. אותו פרט לרוב לא יברח מאחריות אלא ינהג על פי צו מצפונו.

חוסר מודעות הוא עניין אישי פרטי וגם חברתי. מודעות מחייבת השקעה אנרגטית בנקיטת עמדה, וכן השקעה בפעולה כדי להגשים את האחריות. הפרט חוסך באנרגיות הנפשיות שלו. הוא בורח

של רכוש, שתחזק את בטחונו ותעניק לו את מקומו בחברה. חוסר המודעות וחוסר המחויבות של הפרט כלפי עצמו הופכים אותו לאדם שמתמט מאחריות - הן כלפי עצמו הן כלפי זולתו. מודעותו של הפרט לעצמו ולסביבתו מפעילה את האגו והופכת אותו לדינאמי, מקום שממנו הוא מוכן לשאת באחריות כלפי עצמו וכלפי אחרים.

מידת המודעות העצמית של אדם שיש לו "אני פסיבי" מצומצמת. הוא אינו מוכן לקבל על עצמו אחריות, כי הוא עדיין חי דרך מערכות הדחף, היצרים והצרכים הבסיסיים. בספרה "תקינות ופאתולוגיה בילדות - הערכות על ההתפתחות" מציינת אנה פרויד (1992), כי "עקרון העונג, בצורתו המקורית, וגם בשינוי צורתו שלאחר מכן - עקרון הממשות - שניהם חוקים פנימיים: כל אחד מהם חל בתקופות מסוימות, בתחומים מסוימים ובעניינים מסוימים... עקרון העונג הוא החוק העליון... עקרון הממשות הוא שקובע בכל עיסוקיו ב"אני" התקינים בהמשך הילדות ובבגרות. העקרונות הם בגדר קונספציות פסיכולוגיות, שכוונתן לאפיין צורות שונות של תפקוד הנפש. מלכתחילה הם לא נועדו לחריצת משפט מוסרית או חברתית. אבל המשתמע מהם מבחינת ההתפתחות החברתית והמוסרית ברור כל כך, שאי אפשר להתעלם מזה. תפקוד לפי עקרון העונג פירושו שאדם מקבל בתור תכלית מכרעת סיפוק מידי של צרכים ושל יצרים, בלי הבחנה ובלי שים לב לתנאים החיצוניים. לפיכך כמוהו כהתעלמות מן הכללים שקבעה הסביבה. תפקוד לפי עקרון הממשות מגביל את הסיפוק, משנה את צורתו ודוחה אותו למען הבטיחות: כלומר, יש מקום להימנעות מתוצאות שליליות שעלולות לעלות מתוך התנגשויות עם הסביבה".

כלומר, אדם המרגיש חיוני רק באמצעות הגשמה של דחפיו, צרכיו ויצריו, איבד את ההכוונה הנפשית וההכוונה הרוחנית המוסרית. אנה פרויד (1992) מציינת, כי "עקרון העונג קשור קשר אמיץ בהתנהגות בלתי חברתית, אנטי חברתית ובלתי אחראית, כשם שעקרון הממשות חיוני להתאמה

אותו לשאת באחריות. הוא הדין בחברה שאליה אנו משתייכים. יש מחויבויות שחייבים להגשימן, כי רק כך תתהווה הווייה אחראית שתעניק ביטחון לכולנו.

העונש והחוק

כמו במערכות חוקים אחרות, גם החוק הישראלי אינו מציין את מטרות הענישה. מדינות אחדות, ובהן שוודיה, פינלנד ויוגוסלביה (בזק, 1979; שוהם ושביט, 1990) מציינות, כי העונש נועד להביא לידי שיקומו של העבריין וכן ללמד את האדם שעליו לציית לחוקי החברה.

העונש נועד להרתיע, כלומר לבלום את האדם לכל יחס או יפגע. מורא העונש מופיע כבר בתנ"ך. משה רבנו, בפרשת יתרו, מדגיש את חשיבות היראה: "ויאמר משה אל העם אל תיראו כי לבעבור נסות אתכם בא האלהים ובעבור תהיה יראתו על-כניכם לבלתי תחטאו" (שמות כ, טז). במעמד הר סיני ירא העם לשמוע את קול ה' (דברים, פרשת ואתחנן). משה רבנו הצטער על כך, שכן הוא ציפה שיראת העם תתהווה מתוך אהבה (רש"י, שם). מוסיף ה"כלי יקר" (ר' שלמה אפרים מלונטשיץ) בפירושו לתורה, כי משה רבנו "נצטער על שלא עבדו [ישראל את ה'] מאהבה, כי כל אוהב מתדבק אל אוהבו, והירא מתרחק ממנו, ומשה נצטער על מה שאמרו [בני] ישראל, 'קרב אתה ושמע', והם יעמדו מרחוק, כי הריחוק מורה על יראה".

היראה מתוך פחד - ולחילופין מתוך אהבה - יש בה כדי להביא את האדם לבלום את פיזיותו ולפעול כהלכה, אם מתוך רגש חובה ואם מתוך תבונה. בורא האדם מקבל את היראה מתוך פחד שהפגינו בני ישראל כדרך לגיטימית שיכולה לנתב אותם להתנהגות מוסרית ראויה. לפיכך מקבל אלוקים את בקשת העם: "...ויאמר ה' אלי שמעתי את קול דברי העם הזה אשר דברו אליך היטיבו כל אשר דברו. מי יתן והיה לבכם זה להם ליראה אותי ולשמור את כל מצותי כל הימים למען ייטב להם ולבניהם לעולם. לך אמר להם שובו לכם לאהליכם. ואתה פה עמך עמדי..." (דברים ה, כה-כח). ה"ספרי" מציין

מהמפגש עם האחריות באמצעות מנגנונים של הכחשה (denial), בידוד (isolation), השלכה (projection), התעלמות, אדישות או עקיפה (avoidance) (שינפלד, תשמ"ג). לפיכך ניתן לסרטט את הרצף המתחיל בידיעה, עובר דרך מודעות, אחריות אישית ואחריות כלפי החברה, ומסתיים בהתנהגות על פי כללי המוסר.

משמעות המונח "ידיעה" שונה בימינו ממשמעותו בתקופת התנ"ך. "לדעת" במובן התנ"כי פירושו לאהוב. הקשר האטימולוגי בין ידיעה לאהבה בתנ"ך חזק מאוד. האדם היודע והמערכת החברתית היודעת במובן התנ"כי היו מביאים לעתים קרובות לשינוי התנהגות והיו מחוללים אחריות. האחריות היתה מובילה לפעולה מונעת וממזערת את הנזק. בימינו, כאשר לעתים מציאות קשה ביותר מוטחת בפנינו, הכול יודעים אך אינם מודעים. היעדר מודעות או צמצומה, יש בהם כדי לנטרל את האחריות של המדינה.

בעלי השררה בדרגות הגבוהות ביותר בישראל אינם לוקחים אחריות על חוסר מודעות שהפגינו. הם מקימים ועדות, וברוב המקרים מסקנותיהן הכתובות מתיישנות בתוך מגירות. בשל מודעותו המזערית של הציבור, הוא אינו דורש מהמומנים על בטחונו לשאת באחריות. לפיכך הבעיות ה"אמיתיות" אינן מטופלות אלא חוזרות ונשנות, ואנו מוצאים עצמנו בחברה מוכת פשע או מוכה במפגעים אחרים שהיה ניתן למנוע אותם.

כפי שציניתי, האחריות מולידה את מחויבות האדם כלפי עצמו וכלפי אחרים, בתנאי שהוא מוכן נפשית לקבלה. האדם מסוגל להפעיל מנגנונים נפשיים שיצמצמו את אחריותו: הוא מתבדל, הוא מתעלם, הוא משליך את האחריות על אחרים, הוא תופס את המציאות כראות עיניו או ממעיט בערכה, הוא מערפל אותה, מזניח אותה ולבסוף נוטש אותה. אבל הבעיה מוסיפה להתקיים. הבה נחשוב על עבודתו של מבקר המדינה ועל היעדר היישום של הערותיו החשובות.

אדם אחראי חייב לנקוט עמדה כלפי עצמו וכלפי האירועים שמתרחשים סביבו, כי מודעותו מחייבת

התנהגות שלילית. אדם המתאווה להתנהגות אסורה מעורר את פעולתה של מערכת העצבים האוטונומית. באמצעות תגובה כימית נוצרת תחושה של פחד שבולמת את שאיפתו לממש את ההתנהגות האסורה.

הבורא יצר בנו יצרים להיטיב ולהרע באמצעותם, ובד בבד העניק לנו מערכת עצבית הכוללת את קליפת המוח ואת המוח כדי לבלום ולנתב את התנהגותנו. לפי מחקריו של אייסק (1985, 1977), בני האדם נבדלים זה מזה בין השאר במהירות ההולכה החשמלית של מערכת העצבים האוטונומית, וכן בקצב הפעילות החשמלית של קליפת המוח. לזו יש תפקיד חשוב בניתוב של התנהגות האדם. אייסק טען, כי יש קשר בין אקסטרורטריות ואינטרורטריות ובין רמת הפעילות של המוח. מנגנוני הבקרה והפיקוח מופעלים על ידי קליפת המוח, וככל שזו פעילה יותר כך מתייעל הפיקוח. האקסטרורטרטים, שיש להם רמה נמוכה יותר של פעילות מוחית, זקוקים לגירויים חיצוניים חזקים כדי להגיע לרמה האופטימאלית של עוררות מוחית. לעומתם לאינטרורטרטים, שיש להם רמה גבוהה יחסית של פעילות מוחית, מספיקים גירויים חלשים כדי להגיע לרמה האופטימאלית של עוררות מוחית.

מהאמור לעיל עולה, שהאקסטרורטרטים מגיבים לגירויים חיצוניים עוד בטרם התעוררה תחושת הפחד שמתפקידה לבלום את ההתנהגות האסורה ולמנוע אותה. לעומתם האינטרורטרטים, בעודם מהרהרים בביצוע המעשה האסור, נכלמים מלפעול בשל תחושת הפחד שמעוררות בהם המוליכות החשמלית המהירה של מערכת העצבים האוטונומית ופעילותה הדינאמית של המוליכות החשמלית בקליפת המוח. מדברי אייסק עולה בבירור שתהליכי ההתניה החברתית צריכים להתקיים באוכלוסיות אקסטרורטריות באופן שונה מאשר באוכלוסיות אינטרורטריות. האקסטרורטר יזדקק להתניה חברתית דינאמית ונקודתית יותר כדי להתחייב להתנהגות ראויה. האינטרורטר יזדקק

בעניין זה, כי בני ישראל קיבלו שכר על שהפנימו את היראה מפני הקדוש ברוך הוא, ולכן הוא העמיד להם נביאים שילוו אותם.

לעניין זה יש חשיבות לדיוננו, שכן הנורמה שמחיל המחוקק ומחייב בה את אזרחי המדינה אמורה לגרום לאחרונים לשמור על החוק ולקיימו. ככל ש"הכוח הפנימי" שנובע מהנורמה חזק יותר, כך גדלה הסבירות שהפרטים בחברה לא יפרו את הנורמה אלא יקפידו לקיימה. מצד אחד יש בכוחה של הסנקציה כדי להרתיע את האזרחים, להשפיע עליהם לקבל את הנורמה ולמנוע מהם להפר את האיסור - מכאן אפשר להסיק שככל שהסנקציה מחמירה יותר ומוצמדת להפרה, כן גדלים הסיכויים שתופנם. מצד שני חשוב מאוד ש"הכוח הפנימי" שנובע מהנורמה יתהווה מתוך קבלה פנימית, המתפתחת מאמונה, מאהבה ומרצון להגשים את הטוב, שכן אז ההפנמה תיטה להיות עמוקה יותר והאדם ישמור מכל משמר שלא להפר את הנורמה. ברור ש"הכוח הפנימי" הנובע מהנורמה יהיה חזק ביותר אם יסוד האהבה ויסוד היראה, שניהם יחד, ישפיעו על האדם. הרב קוק זצ"ל, ב"עולת ראייה" (חלק א, ע"י ציין, כי "אהבת ה' צריכה להיות נצרכת באש היראה העליונה", לאמור על האהבה והיראה להיות משולבות זו בזו, וכך הן יעניקו לנורמה כוח עליון. כאמור, פחד במינון סביר מפני אי עמידה בציפיות ובדרישות של הפרט משמש מחסום חיובי להתנהגות שלילית ואסורה. הוא יכול להחזיר את האדם אל הדרך הנאותה במקרה שהוא מתאווה לחרוג מהמותר ומסייע לו לשמר חיים קונפורמיים. הפילוסוף האנגלי הידוע הובס (Hobbes, 1651, chap. 28, p. 166) הוא שהעניק לפחד ולתבונה תפקיד חשוב ביותר - עוד במאה ה-17 - כדי להרתיע את האדם מלהפר את הנורמות, ואף להביאו לידי מוכנות לוותר על דרגות חופש ולהעניקן לריבון (= הלווייתן), כדי שזה ישמור על בטחונו ועל רכשו. חוקרים אחדים (Eysenck, 1953, 1976; Eysenck & Eysenck, 1969; Eysenck, 1985) העניקו לפחד תפקיד חשוב כבלם שנועד לנטרל

להתניה פשוטה או לרמיזה בלבד כדי לנהוג בהתאם לדרישות החברה.

אכן צדק המלך שלמה כאשר הציג לנו "חנך לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה" (משלי כב, ו). ואולי כיוון שלמה המלך לכך שיש לחנך את הנער על פי אופיו, על פי נטיותיו המוחצנות או המופנמות ועל פי דרכו לקלוט את המסרים של עולם המבוגרים?

ילדים, ובייחוד המוחצנים שבהם, מתקשים באופן כללי להישמע להוראות המבוגרים. הילד זקוק לחוות את ההוראה פעמים רבות בטרם יוכל לציית לה. מכאן שעלינו להפגין סבלנות כלפיו, ואל לנו לצפות שהילד יענה לבקשתנו מיד. יש שבקשתנו מהילד בפומבי, דהיינו מול קהל שומעים, העליבה אותו, ועליו להתעשת ולהתאזן כדי להיענות לבקשתנו או לדרישתנו. בעת התנהלות מול ילדים יש להמעיט ככל האפשר באימוי עונש ובאזהרות מראש. התועלת בכך מועטה והנזק עלול להיות רב. העונש כשלעצמו אינו יעיל. חשוב יותר להפנים בילד הרגלים של התנהגות נאותה ולחזק את דימויו העצמי החיובי כדי להביאו לבחור בהתנהגות חיובית ולא בהתנהגות שלילית.

בנטהם (Honderich, 1971) האמין בכוחה של ההרתעה להפחיד את האדם ולמנוע ממנו לחרוג מהמותר, אף שמחקרו אינו תומך בכך באופן כללי. הפחד מרתיע את האדם הישר והקונפורמי, לא משום אימת העונש אלא משום אימתה של התחושה האישית הפנימית היונקת מהמצפון ומפני יחסם של אחרים שדעתם נחשבת בעיניו. לצד העונשים החמורים שהיא מטילה על העבריין, חברה המתייחסת בשלילה אל החוטא והמבקשת להקיא מתוכה יכולה לסייע בצמצום תופעות הפשע. בזאת מוכיחה החברה לעבריין שלנורמה יש כוח חזק ושהיא לא תסבול הפרות של הנורמה.

הגירויים השונים, היוצרים את תחושת הפחד הנלמדת מהסביבה, מתהווים בתהליכי התניה הקשורים בתרבות, במסורת ובדת. תחושת הפחד המתלווה לחינוכו של ילד בגיל הרך מאפשרת לו

ללמוד התנהגויות מותרות והתנהגויות אסורות. מגיל שלוש עד גיל שבע ואף עד גיל תשע בונה הילד את "האני העליון". זהו אותו חלק של האגו המכיל את המכניזם המצוי באדם והמבדיל בין צודק לבלתי צודק ובין טוב לרע. למעשה מהווה "האני העליון" את מצפוננו של הפרט (שינפלד, תשמ"ג). הבסיס לחלק זה של האישיות הוא תפיסת הילד את הוריו, כלומר האופן שבו הוא מפרש את התנהגותם ותוך כדי כך מפנים את הדרישות השונות אשר משמשות לו מדריך להתנהגות.

אנה פרויד (1977) מדגישה, כי "האני העליון" מודע בעיקרו, ולפיכך אפשר להגיע אליו במישורין על ידי תפיסה אנדו פסיכית. ואף על פי כן כאשר מתקיימים יחסים הרמוניים בין "האני העליון" לבין ה"אני", תמונת "האני העליון" נוטה להיטשטש. עם זה ראוי להדגיש, כי "לאני העליון" יש יסודות רבים בלתי מודעים שימצאו ביטוי לעתים בהתנהגויות היחיד. כוחו וגמישותו של "האני העליון" תלויים בראש ובראשונה באישיות ההורים ובחינוך שנתנו לילד, וכן בכל האחרים המשמעותיים שאליהם נחשף הילד.

האם בני האדם מסוגלים להחזיר לעצמם יכולת שאבדה להם, או לפתח ולהעצים יכולת קיימת של ניווט עצמי, אחריות ומסוגלות לשמור על התנהגות יציבה?

פטרי (Petrie, 1967) עונה בשלילה על שאלה זו. הניסויים שערכה מלמדים ש-20% מהנערים העבריינים שנבדקו מתאפיינים במה שהיא מכנה "אפקט הניגוד המודגש", לאמור הם נשלטים בידי גירויים מהסביבה ואין להם מייצב פיזיולוגי פנימי שעוזר להם לנווט את עצמם. בשל הליקוי הפיזיולוגי הם אימפולסיביים, שכן הם נשלטים על ידי גריות. האימפולסיביות היא לא תולדה של חולשת האגו שלהם או של דחפים יצריים עוצמתיים, אלא שחסר להם מנגנון פיזיולוגי תקין שמאפשר להם לעבד את הגירויים החיצוניים. התנהגותם של עבריינים אלו אינה יציבה, והפחד אינו מתעורר בהם ואינו מנווט אותם. היעדרו של מנגנון שליטה זה פוגם ביכולתם

החזקים שולטים תוך ניצול החלשים. הם מקיימים מערכת חברתית סגורה ששואבת אליה את העבריינים ומקשה עליו לפרוש מעולמם. בעת המאסר ממשיכה ההתנהגות העבריינית. היא מספקת צרכים פסיכולוגיים ולכן אסירים אלה מוטרדים פחות מהחיים במאסר (Solsar, 1978). עבריינים אלה נחווים להישאר במעגל העבריינות גם כשברור להם שהם עומדים להיענש (קול, 1995).

התופעה הזאת אמנם שכיחה מאוד בעולמם של עבריינים, אך היא מצויה גם בעולמם של הקונפורמים, במיוחד אצל אלו ש"משמעות החיים" (meaning of life) שלהם נמוכה (פראנקל, 1982). הם חסרי ביטחון ואינם מוצאים משמעות לחיים. הריק הקיומי, במונחיו של פראנקל, מתבטא בעיקר בשעמום, ודוחף אותם להשביעו באמצעות הסתכנות. זו עשויה ללבוש צורה של נהיגה במהירות מופרזת, הימורים, מרוץ מכוניות, בגידה בבן/בת זוג, התנסות חריגה ואסורה בתחום היושר הכלכלי ועוד. ואולם תחושת הריק הפנימית אינה ניתנת להשבעה, והיא דוחפת אותם להמשיך בהתנהגותם הלא אחראית (שוהם ואדד, 2004).

תחום נוסף שראוי לדון בו נוגע לאותם בני אדם הסובלים מ"חולשת אני", לאמור "אני לא מובנה כהלכה". ה"אני" הוא מובנה כאשר האדם, בהיותו ילד, זכה לתהליכי התפתחות שאפשרו לו מצד אחד לחוות תחושות מעצימות של אהבה, חום ושובע, ומצד שני הפנימו בו הרגלים והתניות בתחומי חיים שונים, כגון ניקיון, סדר ומשמעת, שהעצימו אותו וחייבו אותו לשמור על גבולות וכללים. ה"אני" המובנה מאפשר לילד בגיל הרך - וכן בהמשך חייו - לבלום את הדחפים האסורים ולנווט עצמו להתנהגות מותרת. כאשר אדם חי עם "אני לא מובנה", לאמור "אני חלש", הוא לא יכול לעמוד מול לחצי ה"סתמי" ומול גירויי הסביבה. הוא יחפש להגשים תחושות של עונג ולא יוכל לדחות סיפוקים, ובוודאי שלא במקרים שבהם אין בסביבה שוטר שאולי יצליח להרתיעו.

מצבם של אנשים שאובחנו על ידי פרופ' פרנקנשטיין

לקחת אחריות על מעשיהם. העונש לא יהיה אמצעי יעיל לאוכלוסיות אלו. הוא לא ירתיע את העבריינים ולא יצמצם את התנהגותם העבריינית.

בדיוננו על תפקידו של הפחד כגורם הרתעה המונע מהאדם לחטוא, חשוב שנזכור שבאוכלוסיות מסוימות תחושת הפחד מדרבנת את האדם לפעול, והוא מנטרל אותה באמצעות הסתכנות בהתנהגות חריגה.

תחושת הפחד מערערת את ההומויאוסטזיס (homeostasis - איזון) שאליו שואף האדם. יש שהוא נסוג מהגירוי או מהדרישה המעוררים בו פחד, אך יש ותחושת הפחד מעוררת בו תגובה שונה דווקא. נוכל להיווכח בזאת בעולמו של הילד הקטן, המבקש מהוריו או מדמויות מעצימות אחרות, כגון סבא, סבתא ודודים, לשמוע סיפורים מפחידים. באמצעות גורמי פחד אחרים הוא מתמודד עם פחדיו האישיים. לא כלא הוא אפוא שהסיפורים המפחידים (כיפה אדומה, סיפורי האחים גרים, פינקו ועוד) ממשיכים להתקיים בפולקלור העמים זה מאות שנים. הילד נמשך אל הגירוי המפחיד ורואה בו אתגר שלשמו עליו לגייס את כוחותיו ולהיעזר בסביבה. אם יוכל לו הוא ירגיש חזק יותר ובעל יכולת.

עד כאן תיארתי את התהליך הנורמאלי, אך יש ובעולמם של בני אדם אחרים ימצאו מי שיראו בסיכון ובהסתכנות אתגר מפחיד, שאם יתגברו עליו יחוו עצמם חזקים ובעלי יכולת. כאלה הם "העבריינים המקצועיים". הם רואים במאסר חלק מסגנון חיים עברייני ומעין סיכון מקצועי. הם חיים בצל החוק, ופעילותם העבריינית היא אמצעי להתמודד עם הקשיים בחברה הנורמטיבית. העבריינות מסייעת להם לעקוף חרדות ולספק צרכים פסיכולוגיים (Stott, 1950), וכן מעלה את בטחונם העצמי באמצעות הקניית תחושה של כוח (אדד, 1989). עבריינים אלה חיים בתוך רשת חברתית שמרבית חבריה עבריינים התלויים זה בזה. התלות השיתופית משמשת בסיס מקשר למערכות היחסים הדיספונקציונאליות בין העבריינים, הבנויות על קודים התנהגותיים נוקשים של העולם התחתון.

(1969, 1958, 1955, 1952, 1947) כ"עזובי נפש" חמור יותר. ה"עזוב" חי בשלום עם דחפיו. הוא לא סובל מקונפליקטים פנימיים וממתיחויות פנימיות הנובעים מהתנגשויות בין "האני העליון" ובין דחפיו להגשים עונג. ה"אני" שלו אינו משמש שדה קרב לקונפליקטים אלו. רמת המעורבות הנפשית של ה"אני" של ה"עזוב נפש" נמוכה. קיימת בו "חולשת אני", ובהיעדר עולם פנימי קונפליקטואלי הוא פועל באופן פסיבי, עצמאי ומנותק מהמסרים החברתיים והסביבתיים. ה"עזוב נפש" עובר עבירות בלי לחוש רגשות אשם או התנגדות נפשית פנימית למעשיו, ולכן אינו סובל מחרדה פנימית. יש מקום להניח שהפסיכויסיזם (עיקרה של פסיכויסיות במונחיו של אייסנק, 1977) שלו הוא קשיחות, אכזריות, התעלמות מרגשות, תוקפנות, איבה וחוסר התחשבות באחר, והוא מתבטא בנכונות גבוהה להסתכן. לכן ה"עזוב נפש" אינו חש כאב כאשר הוא פוגע באחרים או ברכושם. ה"עזוב נפש" מודע למעשיו. הוא יודע שהתנהגותו מנוגדת לחוק, הוא מתנגס ביודעין בנורמות החברתיות ואף נהנה מכך. הנורמה לא מפריעה לו והוא לא מחפש לשנות את חוקי החברה. הוא מבקש רק להתנגס ולהתעמת, לכבוש ולנתץ, ללא שמץ של תחושה רגשית שתבלום את התנהגותו השלילית. ה"עזוב בנפשו" אינו מנסה להשתלב בחברה. הוא שונא את כולם ואינו מנסה להשתלב אלא משלים עם הימצאותו מחוץ לקבוצה הנורמטיבית ואף בוחר להיות "אאוטסיידר" (outsider). התנהגותו העבריינית של ה"עזוב בנפשו" אינה מתוכננת מראש. הוא מבצע אותה כאשר ההזדמנות נקרית בדרכו ובו בזמן מספקת צורך רגשי מיידי.

"העזובה הנפשית", לפי פרנקשטיין, מתפתחת בגיל הרך בשל הזנחה נפשית של הילד. הזנחה זו היא תוצר של מיעוט במגע, בחיבוקים, בליטופים ובמתן חום מההורים, ובעיקר מהאם. הסיבות להזנחה נעוצות בחוסר מודעות של ההורים באשר לצורך הנפשי בחיבוק ובליטוף ההוריים הקבועים בגיל הרך. החסך הרגשי מתעצם בעת מחסור

כלכלי, הדורש מההורים, ובעיקר מהאם, להתמקד בעיסוקים חיוניים אחרים. הדחק של ההורים, נוסף על היעדר מודעות הורית באשר לסיפוק הצרכים הנפשיים והפיזיים הנחוצים להתפתחות התקינה של התינוק, הולידו את "העזובה הנפשית", וכפועל יוצא ממנה - את ההתנהגות השלילית, הבלתי מסתגלת והמתנגדת לציפיות ולדרישות.

שונה הוא מצבו של הסוציופנת (פסיכופנת, אנטי סוציאלי ודי-סוציאלי - כל אלה הם מושגים מעולם התוכן האבחנתי לפי ה-ICD 10). לסוציופנת יש נטייה בסיסית להפר את החוק ולא לשמור על נורמות מוסריות וחברתיות. תהליך ההזדהות הלקוי שלו בילדותו מנע ממנו לבנות לעצמו "מייצב פנימי", ו"האני הפסיבי" שלו מאפשר לדחפיו להשתלט על התנהגותו. כל גירוי מעורר אותו לפעולה. הסוציופנת לא מטמיע את חוקי החברה והנורמות המחייבות שלה ומשוכנע שיש לשנות את החוקים ולהתאימם אליו. הוא לא יכול ליצור קשרים אמיתיים עם זולתו ומתקשה להבחין בין מציאות לדמיון. אולי משום כך הוא מרבה לשקר, ונראה שהוא מאמין בשקריו. הסוציופנת יודע להבחין בין מותר לאסור ומסגל לעצמו התנהגות עבריינית מתוך כוונה כלילית ומתוך ידיעה ברורה שמעשהו מנוגד לחוק. הסוציופנת מציב בעיה קשה לחברה, שכן זו אינה יודעת כיצד לטפל בו ונותרת חסרת אונים. אבל יותר מזה: לסוציופנת אין עניין ורצון בטיפול, והוא אינו מגיב בחרדה ובחשש למרות ולסמכות. בעת ההתנהלות מולו, ידם של החברה ושל החוק תמיד על התחונה.

לחזרה לפשע יש הסבר נוסף והוא "המעגל הקרימינוגני" (Zamble et al, 1984). הוא מתבטא בעמדות ובהתנהגות אנטי חברתית הממשיכות גם בעת המאסר, ושם הן ניכרות בתכנון עבירות לאחר השחרור (Barak-Glantz, 1983). סגנון חיים זה מאפיין "עבריינים מקצועיים". אסירים אלה נשלחים למאסר בשל פעילות עבריינית. בעת מאסרם לא חל שינוי במצבם, ועל כן עם שחרורם עדיין חסרה להם היכולת להתמודד עם הבעיות שמחוץ לכלא. הם

מקור הפחד הוא בסביבת האדם. הוא נועד להזהיר את האדם ולא לפגוע ולאלץ אותו לנקוט אמצעי זהירות כדי להגן על עצמו. האדם המפחד מנמק את פחדיו מתוך ההתנסות והחוויה הסובייקטיבית. הפחד ניתן לנטרול. לפי מיי (1985), הפחד הוא איום שולי על הווייתו של האדם. האדם יכול להחזיק את הפחד, ואז להתבונן בו בדמיונו. אם ירצה, האדם יכול לחקור את הפחד כמו את שאר רגשותיו. במילים אחרות, הפחד אינו איום קיומי מתמשך אלא איום זמני. הפחד עלול להיפך לחרדה, שהיא לא רציונאלית. האדם אינו חפץ בה ואינו מוצא דרך להשתלט עליה. החרדה מציקה לו, מערערת אותו ואינה נותנת לו מנוח. היא משתלטת עליו וכופה עליו להיכנע לה ולעשות מעשה שאין הוא מעוניין לעשותו.

צולינגר (1976, עמ' 196-207) מדגים איך הפחד הופך לחרדה בתהליך לא מודע: הילד חווה פחד ואיומים בשל התנהגות שאינה תואמת את ציפיות הסביבה (מציצת אצבע, הרטבה ועוד) ועלול לעבור תהליך של הדחקה. הילד אמנם ישכח את הפחד עצמו ויפסיק למצוץ אצבע - ההפחדה היתה יעילה לכאורה - אך כעבור זמן הוא עלול לפתח חרדות משדים ומרוחות הרודפים אותו בחלומותיו והמסתתרים מתחת למיטתו. אנו נתקשה להבין את תחושותיו, הקשורות למעשה להדחקה עברו.

פחד שהודחק - נשכח לכאורה, אך יוצר חרדה, ובאופן לא מודע תתהווה עקב כך אי-יציבות נפשית. אירועים טראומטיים המתרחשים בגיל הרך, כאשר ה"אני" של הילד עדיין לא מובנה ולא מגובש, גוררים את הילד לתהליכים נפשיים לא מודעים של התעלמות, הכחשה והדחקה כדרכים להגן על עצמו. ההדחקה היא הגרועה מכל הדרכים שבהן מנסה הילד להתגבר על קשיים. היא מלווה בהשקעת כוחות הנטמנת יחד עם המידע הטראומטי, וכך נמחק הזיכרון מתודעתו של הילד והוא אינו שולט בו עוד. חיים רגשיים לא יציבים עלולים לשוב ולעצור את הילד, ואז האירועים שהודחקו שבים ולוחצים עליו בלי שתהיה לו היכולת להשתלט על תחושות אלו.

בגיל מבוגר יותר חש הילד או הפרט חרדה,

חוזרים לפעילות עבריינית, כבעבר, ומכאן קצרה הדרך עד לחזרה למאסר.

גם "עבריינים מסוכנים" משתחררים ללא שינוי במצבם. בשל התמכרותם לעבירה ובגלל דחפיהם הם ישובו לבצע עבירות ויחזרו למאסר. יתרה מזו, בית האסורים מהווה לא רק תחנה בחייו של מי שמחזיק בתפיסה עבריינית אלא גם מקום של למידה עבריינית. השוהים בכלא רוכשים שיטות נוספות ומרחיבים את מגוון העבירות שאותן הם מבצעים לאחר שחרורם מהכלא. ממצא זה תומך בדיווח של חסין (1987), הטוען שאסירים משוחררים מגבירים את פעילותם העבריינית, את מגוון העבירות ואת חומרתן מיד לאחר שחרורם.

החזרה למאסר קשורה לבעיית התמכרות: התמכרות לסגנון חיים עברייני אצל "עבריינים מקצועיים", התמכרות לחוויית המאסר אצל "עבריינים מועדים" והתמכרות לסוג עבירה מסוים או להתנהגות מסוימת אצל "עבריינים מסוכנים". החזרה למאסר מתוארת במעגלים של חוויה, של בריחה מהתמודדות ושל קרימינוגניות, והיציאה ממעגלים אלה אינה קלה.

חקר ההתנהגות העבריינית בכלל וחקר התנהגות האסירים בפרט חשובים להבנת ההתנהגות הסוטה שיעדה למצוא דרכים לצמצומה. באופן פרדוקסאלי ולמרות הטוטליות של מבנה החיים בבית הסוהר, המאסר מטיב עם חלק גדול מהאסירים עקב הצבת גבולות וארגון סדר יום המשפיע על ארגון פנימי טוב יותר, ולמעשה מספק חלק מהצרכים האישיותיים של רוב האסירים (Toch, 1992).

הפחד והחרדה, העבריינות והאשם

הפחד הבסיסי הוא כאמור מתת אל. כתחושה מולדת ואוניברסאלית, הפחד מופיע כבר בינקות. הוא מתבטא אצל התינוק ברתע או באי-שקט כאשר הוא מרגיש חסר ביטחון, כתגובה לגירוי כגון רעש פתאומי וחזק וכן כאשר התינוק חש שאין לו משען בטוח.

לחוות סבל גופני מאשר סבל של חרדה. החרדה היא אונטולוגית. ניתן לברוח ממנה באמצעות פעולות עברייניות, וניתן לברוח ממנה באמצעות המחלה (הנוירוזה). החרדה מעניקה תחושה של איום, של מצוקה ושל אימה. זהו האיום המכאיב ביותר שיצור אנושי יכול לשאת, כתב מיי, שכן הוא מאיים על אובדן הקיום עצמו. לדעתו, החרדה תמיד כוללת מאבק פנימי ותחושה של הרס הביטחון האונטולוגי של האדם. האדם מאבד מדרגות החופש שלו ומשתעבד לכוח פנימי שהוא אינו יכול לו. איבוד דרגות החופש עלול להוביל את האדם לנוירוזה, המשמשת לו פיתרון קיומי, דהיינו פיתרון שמאפשר לו להתקיים מול מכלול התביעות שמופנות אליו. ויתור על החופש יכול להיות עניין של בחירה, אלא שבמצבי חרדה הנובעים מגורמים בלתי מודעים הוא כורח המציאות, וגם אם יגונה הוא בלתי נמנע. ויתור מתוך בחירה על התנהגות הוא שיצר את תחושת האשמה, ולפיכך במקרים קיצוניים האדם מאשים את עצמו. תחושת האשמה נוצרת בכל פעם שהאדם נאלץ לוותר על התנהגות הנתפסת על ידו כעדיפה משום שחסר לו האומץ או היכולת למימוש אותה התנהגות. תחושת האשם היא אפוא תולדה של ויתור - רצוני או כפוי - הנובע מתוך הרגל או מתוך דומיננטיות של הפסיכיות בהוויה הקיומית, והיא תבטא בהתנהגות חלופית.

נשים מוכות למשל חוות עצמן כאשמות, שכן הן לא בחרו בחלופה של התנגדות ושל בריחה מהמצב שאליו נקלעו ולא זעקו לחברה שתציל אותן. בדומה לכך, נערות ונערים שנוצלו מינית בגיל צעיר חווים תחושת אשם המחלחלת להווייתם, משום שהם לא נקטו דרכי התנהגות חלופיות אלא המשיכו לסבול את ניצולם.

טיפול מתאים, שיחזק את העצמיות של האדם המנוצל, עשוי לתרום לשיקומו, שכן בעזרתו יצליח הפרט להיגאל מסבלו הפיזי והנפשי ולהשתחרר מתחושת האשם. כך ירגיש שהוא הצליח להגשים את החלופה ההתנהגותית המחזירה לו את השליטה בדרגות החופש שלו שהן מתת אלוקים. כאשר האדם

שבמהותה אין היא רציונאלית ואינה נוחה לו. הוא מנסה לברוח מהאי-שקט באמצעות הגנות שונות (רציונאליזציה, הכחשה ועוד) או באמצעות פעולות המובילות לגירויים חווייתיים ייחודיים. לעתים הוא מוצא עצמו במעגל העבריינות, ולעתים, בשל "חולשת אני" בדרגה גבוהה, הוא מפתח הפרעה נפשית (נוירוזה). אנה פרויד (1977) סוברת שהדחקה של דחפים גניטאליים (הדחקה כמנגנון נפשי שאחראי לסילוקם של דחפים, רגשות, זכרונות ומחשבות ומאפשר שליטה והתנתקות מעולמות תוכן מאיימים רגשית) הכרוכים במושא של תסביך אדיפוס (מושג שטבע פרויד לציון השלב שבו האם נעשית מושא לאהבת הילד המקנא באביו ורואה בו מתחרה. פרויד, 1988) עלולה לגרום להתפתחות של נוירוזה מסוג היסטריה. הדחקה של רצונות אנאליים וסדיסטיים עלולה להביא לידי התפתחות נוירוזה מסוג אובססיה, הדחקה נטיות אוראליות עלולה לפתח מלנכוליה, ואילו הדחקה הקשורה ב"תסביך הסירוס" עלולה לפתח פוביה.

במחקרים שנערכו בקרב בני נוער עבריינים ולא עבריינים, וכן בקרב אוכלוסיות עברייניות בוגרות ובאוכלוסיות לא עברייניות מקבילות, נמצא שהמשתנה של חרדה אישיותית אכן גורם לאי-יציבות התנהגותית, והוא יכול לנבא את ההתנהגות העבריינית. ככל שעוצמת החרדה האישיותית (הנוירוטיסיזם) גבוהה יותר, כך גדלה הנטייה למעורבות בפעילות עבריינית (אדד, 1989). נראה שעוצמת הנוירוטיסיזם, יש בה כדי להפחית מכוחה של האחריות האישית של הפרט, ולפיכך היא גורמת לו לברוח מעצמו אל זרועות ההרפתקה העבריינית, המשככת את החרדה שלו לזמן מה. כאשר החרדה שבה, נשנית גם הבריחה אל עבר ההרפתקה העבריינית, וחוזר חלילה.

מיי (1985) מתאר את החרדה כאיום פנימי ונפשי על קיומו של האדם. החרדה נחוות כמציאות חונקת. היא פוגעת בלב לבה של ההערכה העצמית של האדם ומערערת את קיומו. זו הסיבה שקשה לנו כל כך לשאתה. האדם החרד היה מעדיף יותר

הן מסרים מהסביבה לילד. הן מופנמות ומכתיבות לפרט כיצד להתנהג, ולעתים אף כיצד לחוש. לא תמיד ההשגרות מותאמות ליכולתנו או לפוטנציאל שלנו. כל השגרה שלילית נקלטת על ידי המערכת הלימבית ומותירה בילד תחושה של איום על קיומו (שוהם ואדד, 2004). כאשר הילד מרגיש מאוים, התחושה השלילית הפנימית הזו מולידה אי-שקט (ילדים במצבים מערערים אלו זקוקים לסביבה יציבה, חמה ואוהבת, שתנטרל את האיום). ההשגרות שאנו מעבירים להם יהיו כולן על דרך החיזוק החיובי, כך שהילדים יתעצמו ויפנימו שהם טובים, אהובים ורצויים, ושהם יכולים להפנים ולסגל לעצמם התנהגויות חיוביות. חשוב להבין את מצוקת הילד, המערערת את איזונו. הכרתי ילד שסבל מכאבי אוזניים, וכאשר הם הופיעו הוא השתולל בלי שהבין את הבעיה עקב גילו הצעיר. גם הסביבה לא הבינה את התנהגותו החריגה.

ילדים שואפים להשתייך לעולמם של הסובבים אותם והאוהבים אותם. באמצעות חיזוק חיובי יכולים המבוגרים להקל עליהם את ההסתגלות לעולמם, כך שיגדלו להיות אנשים יציבים ואופטימיים. ילד הגדל בסביבה יציבה יקלוט את דרישותיה ויפנים אותן, ולפיכך תיווצר אצלו הבנה פנימית - שתתורגם בהמשך למשמעת פנימית - שההשתייכות שהוא נזקק לה תוגשם כאשר הוא יקיים את ההרגלים ואת החוקים שקבעה הסביבה.

הורים המקיימים את הכללים ואת הנורמות שהם מקנים לילדיהם יקלו על ילדיהם להפנים כללים אלו. אפשר להתרשם מאמיתות הדברים במשפחות שומרות מצוות, שבזכות עקרון השוויון ההתנהגותי מצליחות לחנך את ילדיהן לשמור מצוות כבר בגיל הרך. ככל שהורים משגרים לילדיהם השגרות חיוביות, כך יצליחו להביאם להתנהגות חיובית. מובן שאפשר להשתמש באמצעי עזר המציינים לילד שהוא חייב לשנות התנהגות שלילית. לשם כך יש שמשתמשים במילת אזהרה, בתוכחה הנאמרת בנועם, במבט של אי-שביעות רצון או בשיחת מוסר, ויש שנעזרים בסיפור שיש בו מוסר השכל

מצליח להגשים את החלופה ההתנהגותית החיובית, הוא יחוש גאולה ויחווה תחושה של חזרה לעצמו.

כאמור, העבריינות מצד אחד והחולי הנירוטי מצד שני הם שני מסלולים המדכאים את הווייתו האונטולוגית של האדם ומונעים ממנו להגשים את "החופש להיות" הנחוץ לקיומו של הפרט. האדם לומד להכחיש חלקים מהווייתו בחפשו אחר מנוחה נפשית.

כפי שטוען מיי (1985), לעתים אנו "שוכחים להיות" או "שוכחים" חלק מיכולותינו. אנו מכחישים שגם העבריין יכול להגשים מסלולים של התנהגויות חלופיות, ורובן היו יכולות לאפשר לו לשוב ולהשתלב בעולם הקונפורמי. פעם גנב לא תמיד חייב להיות גנב. מי שנוצל מינית לא חייב לראות בכך גזירה משמים. החלופה קיימת תמיד. לעתים יש להתאמץ כדי לגלותה, אך היא שם. כל אדם חייב לגלות את החלקים החבויים בו, וכך יפתחו לפניו אפיקים חדשים. אסור לו לאדם - וכן לעבריין ולחולה הנירוזה - לגנוז את האפשרויות הטמונות בו. אדם שאינו מחפש חלופות שבעזרתן יוכל להגשים את הווייתו חוטא לעצמו ומונע מעצמו דרכים שיש בהן כדי להביאו לפרוח ולהיות הוא עצמו. העבריינות היא סגנון פעולה, סגנון חיים או בחירה, אך אין היא גזירת החיים אלא גזירה של אדם שאינו מוכן להשקיע כדי לגלות את כל מרכיבי הווייתו. יש להיזהר לכל יהפוך האדם את סבלו - בעיקר בגיל צעיר - למרכיב שידכא את עצמיותו וימנע ממנו את האמונה ביכולתו לחפש בתוך עצמו את אותם חלקים שישמשו לו אשנב לעולם.

הענישה

הענישה היא אמצעי שנוקטת החברה כדי לבלום או לשנות התנהגות שאינה לרוחה. הענישה היא חיזוק שלילי הניתן מהחברה לאדם המפר את כלליה הנורמטיביים, בתקווה לגרום לו לעמוד בהם ובתנאי שהוא מסוגל לבחור בחופשיות בין חלופות של התנהגות.

בעולמם של ילדים, הנמצאים בשלבי התפתחות, חשוב שההשגרות החינוכיות יהיו חיוביות. השגרות

השאיפה לעונש

בהתאם לגישה הפסיכואנליטית (פרויד, 1977; אדד, 1989), בעלי המצפון המחמיר והנוקשה יתנהגו שלא במודע באופן שיגרום להם להיענש. במילים אחרות, הם יבצעו עבירות ויותירו עקבות למעשיהם כדי להיתפס ולהיענש, וכך להשתחרר ממצפונם המעיק, המשגר להם תחושה ש"הם לא בסדר". נוצר אפוא מעגל קסמים: החברה מענישה את העבריין מהסוג הזה וכך מגבירה את המועדות (רצידיביזם) שלו. נשאלת השאלה אם ניתן לצמצם נטייה לרצידיביזם באמצעות התערבות מקצועית או הדרכת הורים בשלבי התפתחות שונים.

הנחות היסוד של בנטהם (1748-1832) ושל דה-בקריה (1735-1794) (בזק, 1979) היא כי יש בכוחו של העונש להרתיע את האדם מלהגשים פשע. בנטהם טען שיש להבחין בין מניעה מיוחדת, המכוונת להרתעת הנאשם עצמו, ובין מניעה כללית, המכוונת כלפי החברה בכללותה. הרתעת הנאשם מלחזור לסורו מתאפשרת בשלוש דרכים: א) שלילה פיזית של האפשרות לפשוע באמצעות מאסר. ב) עקירת הרצון לחטוא על ידי חינוך ושכנוע. ג) הפחדה על ידי איום בעונש. ההצדקה העיקרית במתן עונש הוא לדעתו של בנטהם ההרתעה הכללית. העיקרון המנחה בקביעה של מידת העונש הוא שההפסד שייגרם על ידי העונש - הסבל לנענש - יהיה שקול כנגד הפיתוי שבעבירה. טעותו הבסיסית של בנטהם נעוצה בהנחתו כי האדם פועל כיצור רציונאלי, המחשב את הפסד העבירה כנגד שכרה. בקרייה (Beccaria, 1764) הציע כי מידת העונש תיקבע לא רק על פי חומרת העבירה אלא גם על פי מידת הנזק הממשי שנגרם. הוא תבע להקפיד על כך שהעונשים יהיו מתונים, ושכל מקרה לא יוטל אלא העונש המזערי ההכרחי. לטענתו, כוח ההרתעה של עונשים יגדל וילך ככל שיישמרו שלושה תנאים אלו: א) ודאות העונש - ככל שיידע העבריין שסיכוייו להתגלות רבים יותר, כן יירתע מביצוע העבירה; ב) הקפדה על יחס הולם בין חומרת העבירה לחומרת העונש; ג) מיידיות ופומביות של העונש. בקרייה

או בהדגמה. הכול נעשה כדי להפנים בתודעתו של הילד את החשיבות לקיים הרגל או מנהג מסוים.

הורים ומחנכים הנוקטים אמצעי ענישה מחלישים את הילד, מאכזבים אותו ומחדירים בו תחושה של פיחות עצמי ואף פחדים וחרדות. הם מכאיבים לו וגורמים לו להיות עוין, ובסופו של דבר רק מחמירים את מצבו ואינם מתקנים את הליכותיו. אין להעניש ילדים, ואסור להורים להרגיל את עצמם להתנהגות שלילית זו, המעניקה להם פיצוי לכעסם אך גורמת לילד נזק רב. הורה או מורה מעניש מאבד את אמונו של הילד, וחבל שכן. עם זה הורה ומורה יכולים לפעול כך שבילד תתעורר חרטה, והוא יחפוץ לשנות את התנהגותו. תוכחת מוסר שאינה מאיינת את הילד כי אם מסבה את תשומת לבו לכך שילד נכון וחכם כמותו היה צריך לנהוג אחרת, תעורר את מצפונו, ויש מקום להניח שהוא יתאמץ לשנות את התנהגותו. לא כך הדבר כאשר התוכחה ההורית מעליבה את הילד ומבטלת את קיומו. הילד הנפגע ירצה לנקום, למרוד ולהתעקש, או שיפתח אדישות לתוכחה מצד ההורה או המורה.

העונש בעולמם של מבוגרים נינק ונשאב משורשים עמוקים של התרבות והדת. ישנם אנשים הנזקקים לעונש כדי לחוות הזדככות, לנקות את מצפונם ולעמוד לפני אלוהיהם. ישנן דתות (הנצרות, האסלאם השיעי והבודהיזם) הממליצות להיטהר בדרך הנזירות או בדרך הייסורים וההענשה העצמית. דרך זו אינה מומלצת על פי היהדות, שאף מצווה על המתנזר להביא קורבן חטאת כדי לכפר על החלטתו להיות נזיר. לפי החשיבה הדתית היהודית, אם מצפוננו של אדם מציק לו עליו למצוא חלופה התנהגותית שתאפשר לו לתת תשובה למצוקתו באמצעות מעשים חיוביים ותיקון המעוות. (ישנו רק יום אחד בשנה, יום הכיפורים, שבו מצווה היהודי לצמצם את נוחותו הגופנית באמצעות צום וסיגופים אחרים, כגון הימנעות מקיום יחסי אישות, מנעילת נעלי עור ומרחיצת הגוף, והכול כדי להתנתק באותו יום מצורכי הגוף ולהתמקד ברוח ובקשר שבין האדם לאביו שבשמים.)

בהיותו בין כותלי הכלא, ואולי אף לרצות להשתקם בתוכניות השיקום.

הבחירה החופשית, אף שמחירה בצדה, מאפשרת לאדם לשקול את החלופות העומדות לפניו ולבחור לעצמו התנהגות. על פי היהדות, האדם מצווה ללמוד לבחור את דרכו מתוך מודעות עצמית, ותמיד כתוחה לפניו הדרך לשוב ולהתחבט ולהחליט אחרת. ריבוי התשובות לשאלותיו של האדם הוא ברכה, אם מודעותו מובילה אותו לגבש את עצמיותו בתחומי החיים השונים, כך שיוכל תמיד להתייבב מול מצפוננו ובהתאם לו להחליט את החלטותיו.

לבחירה החופשית של האדם כפרט, וכן לזו של הכלל, יש תולדה טבעית. הבחירה החופשית בעולמנו מועלית על נס. היא מובילה למשל את התעשייה לסוגיה להגדיל את הייצור עוד ועוד, אף שעמו גדל זיהום הסביבה עד כדי סיכון של בעלי החיים ובני האדם. רק בשנים האחרונות החלה להתעורר מודעות עצמית ומודעות חברתית לנזקים הסביבתיים החמורים שגרמה הבחירה החופשית, וכן מודעות לצורך לפעול כדי להגן על עולם הצומח ועולם החי, ובכלל זה בני האדם, גם במחיר של צמצום הבחירה החופשית הבלתי מוגבלת.

האדם הנכון, שיש לו הווייה עצמית מגובשת, יהיה מסוגל לבחון את המציאות על שלושת ממדי הזמן שלה: עבר, הווה ועתיד. העבר מעניק לו את הניסיון האישי וההיסטורי, ובכללו הניסיון הקולקטיבי. גם לזמן העתיד חשיבות רבה, שכן האדם אמור לכוון את עצמו אליו ולהגשים בו את משמעות חייו. האדם המודע לעצמו מייצג הווייה בוחרת החייבת להיעשות מתוך אחריות. בחירותיו אינן חד-פעמיות כי אם מתמשכות, בזכות היותו אדם מודע וחושב. האדם חייב לתת משמעות גם להווה, כי רק כך הוא חווה את עצמו באופן שיוכל להעניק לו עומק של "אני קיים" ויחייב אותו לפתח אחריות.

ייתכן שאחד הכלים לקידום היבטים אלה הוא סדנאות למודעות עצמית המיועדות לבני נוער, וכן סדנאות מיוחדות לבני נוער עבריינים בפרט וסדנאות לאסירים בכלל. למפגש של האדם עם

הדגיש, כי העבריינות לא תיעקר בדרכי ענישה בלבד. יש לדאוג לשיטה כלכלית שתמנע אבטלה ובטלה ותבטיח רמת מחיה הוגנת. יש לאפשר חינוך והשכלה לכל, ועם זה לדאוג לכוח משטרתי יעיל, וכן לשילובם של כל האמצעים האלו יחד. רק כך יהיה אפשר לצמצם את שיעור העבריינות.

העלייה בהיקף הפעילות העבריינית ונתוני הרצידיביזם הגבוהים, העומדים כאמור על כ-70 אחוזים, מעידים כי שיטות הענישה הקיימות אינן מרתיעות דיין כדי לצמצם ביצוע עבירות או כדי להימנע מהן. בדרך כלל העבריין יסתכן ויגשים את עבריינותו מתוך ציפייה לרווח שבצדה. העונש, המרחיק אותו מהחברה לתקופות ארוכות או לתקופות קצרות, מסייע לחברה להגן על עצמה מפניו במשך שהותו בבית הסוהר. במידה מסוימת, כאשר החברה שולחת את האזרח העבריין למאסר היא משתחררת מהאחריות שיש לה כלפיו, וכל זה במחיר כלכלי גבוה.

לדעתי, אם תחליט החברה להטיל על העבריין קנס כספי ומאסר כאחד, העונש יהיה יעיל יותר. העבריין יהיה חייב לעבוד בכלא כדי לשלם את הקנס הכספי, ולא יהיה הבדל בין עבריינים בעלי אמצעים ובין אלו שאמצעיהם הכספיים מוגבלים. מובן שאפשר להטיל קנסות כספיים על פי החלטת השופטים, בלי קשר לעונשי מאסר. קנס כספי הפוגע ברכושו של העבריין מצמצם את דרגות החופש שלו. ככל שהעבריין ממוקד יותר בעצמו, הקנס יפגע בו במידה רבה יותר. לכן ראוי שהשופטים יביאו בחשבון את יעילותו של הקנס הכספי. נוסף על כך, בקנס יהיה משום חיסכון לקופה הציבורית, שנטל המאסר מעיק עליה מבחינה כלכלית.

עלינו לגרום למבצע העבירות להיות מודע ליכולתו לבחור בין התנהגויות שונות, אף שלא נפעל כך מול פסיכופתים כי לא תהיה בכך תועלת. העבריין ה"רגיל" יכול ללמוד שבאפשרותו לבחור בין ריב עם אשתו ועם ילדיו בעת הביקור המשפחתי בבית הסוהר ובין משחק דמקה או שח עם. היכולת לבחור עשויה להובילו לבחור ללמוד מקצוע

מלבצע פשע, לשקם את התנהגותו ולחדש את קבלת האחריות כלפי עצמו וכלפי אחרים.

הבושה

חז"ל טוענים שבני ישראל ביישנים הם ואף רואים בכך תכונה חיובית: "שלושה סימנים יש באומה זו: הרחמנים, והביישנים וגומלי חסדים" (יבמות עט, ע"א).

מה זאת ביישנות (shame)? ביישנות היא הביטוי ההתנהגותי של הבושה, שהיא תחושה שלילית המתעוררת באדם וכרוכה באי נעימות מפני הזולת. בספרות הפסיכו-קרימינולוגית, במובן הקרימינולוגי, ביישנות היא תגובת הפרט למעשה לא נורמטיבי שעשה. ביישנות היא תחושה לא נעימה המצמצמת את האדם. האדם חווה את עצמו כלא ראוי, מושפל ומוקצה מחמת מיאוס בעיני עצמו ובעיני האחרים שיש להם משמעות לגביו.

האם לכך התכוונו חז"ל? לעניות דעתי משמעות הביישנות בעיניהם היא שונה. לדידם הביישן הוא אדם המכיר את מקומו, מודע לעצמו ולגבולותיו, מכבד כל אדם ומוצא לו ערך. אני מתייחס כאן לאותו מונח מילולי במשמעות שונה. הביישן בהקשר שאנו דנים בו, לאמור בספרות הפסיכו-קרימינולוגית, הוא פרט המרגיש שעשה מעשה רע, המפחית אותו בעיני עצמו ובעיני סביבתו. הוא שואף לברוח ולהסתתר וסובל מחרדה ומחוסר יציבות רגשית. אדם זה הפר קוד מוסרי, ולפי הפירוש הסובייקטיבי שהוא נותן למעשהו הוא עשה דבר לא ראוי. הוא מבוכלבל ולא יציב. רמת החרדה שלו גבוהה, והוא עלול להגיב לסביבה ולהתנהג באופן שלילי ואף להפר נורמות חברתיות. "אני חלש", המלווה בנטייה גבוהה לנוירוטיות, יתבטא בהתנהגות אימפולסיבית תוקפנית ואף בהתנהגות הרסנית (Miller, 1985; Kaufman, 1989; Berkovitz, 1993; Tanguay, 1992).

כאשר שופטים דנים בעונשו של אדם כזה, חשוב שקציני המבחן, בסיועם של קרימינולוגים ופסיכולוגים, יעבירו לנבדקים שאלונים לבדיקת מאפייני האישיות (דימוי עצמי) של הפרט על

עצמו בסדנאות אלה יש פוטנציאל לפתח אצל אותו אדם כיווני חשיבה חלופיים לאלו המשפיעים עליו, לעתים אף שלא במודע. המודעות העצמית תוכל להביא את הפרט לפתח אחריות כלפי עצמו וכלפי אחרים, וכך לגאול את עצמו ממסלול העבריינות, שהוא פעמים רבות דרך מילוט מעצמו. המודעות העצמית מולידה את הקשר של האדם לעצמו, ואז מתחיל להתקיים דיאלוג בינו לבין עצמו, העשוי להוביל להתנסות ראשונה בהווייה העצמית שתוליד מחויבות כלשהי. הדרך אל האחריות האישית נפתחת לפניו, וממנה היא ממשיכה אט-אט אל האחריות כלפי אחרים. אופק חדש נפתח לפני האדם, שאולי יהיה בו עתיד מבטיח יותר. המודעות לעצמו ולמציאות תביא את האדם לבחור בחלופה ההתנהגותית הרצויה ותחסוך ממנו את תחושת האשמה המלווה אותו כאשר הוא אינו בוחר בהתנהגות הראויה.

כאמור, נערים ונערות שנוצלו מינית על ידי הוריהם או על ידי בני משפחה אחרים חווים אשמה (Hartmann, 1939, 1950; Hartman & Burgess, 1989; Hartman, Kris & Loewenstein, 1949; Kaufman, 1989; Lewis, 1992), בין השאר משום שלא בחרו בחלופה של התנגדות או של שיתוף אחרים בסודם, דבר שהיה משחרר אותם מהדרך הפסיבית שהעדיפו ללכת בה כששמרו את הפגיעה בהם בסוד. הם מרגישים שהחלטתם היתה שגויה ושהם כשלו בבחירת הדרך, אם מתוך פחד אם מתוך נוחות.

הדת הנוצרית והדת היהודית מחדירות בלב האדם את הצורך לבחון את עצמו שמא יש בו אשם כלשהו. היהודי שומר המצוות נדרש להרהר הרהורי וידי פעמיים ביום (בתפילת שחרית ובתפילת מנחה על פי כמה מהמנהגים) כדי לבחון את התנהגותו ולברור דרכי התנהגות טובות יותר. הדת הנוצרית אימצה את וידוי האדם לפני הכומר בכנסייה כאמצעי לשחרור מתחושת האשם ולהתחייבות להתנהגות ראויה יותר. תחושת האשם מעוררת אכזא את האדם לפעולה. היא עשויה להניא אותו

שכר לימוד בכתי האולפנה ועוד מיני הטבות - אילו עשתה המדינה כל זאת, היא היתה מגדילה את המוטיבציה שלו לשרת בצה"ל. גם לא היינו נקלעים למצב שבו כמחצית מבני השמונה-עשרה הראויים לשרת בצבא מוצאים דרכי מילוט ואינם משרתים את מולדתם באופן ראוי. בנוסף, אילו העניקה החברה לכל המשרתים במילואים הטבה כספית, כגון פטור ממס בשיעור של עשרה אחוזים, היא היתה מגדילה את המוטיבציה לשרת במילואים. מוטיבציה זו היתה מקבלת חיזוק נוסף בזכות עמדתם החיובית של מעסיקים, מוסדות להשכלה גבוהה ועוד כלפי השירות במילואים.

העידוד הוא אמצעי רב כוח להעצמת המוטיבציה של אדם לתרום ולפעול למען זולתו ולמען החברה שהוא חי בה. תרומת האדם לחברה וחיזוקו באמצעותה יש בהם כדי לגרום לפרט לראות עצמו חלק בלתי נפרד מהחברה. כך תגדל מוכנותו להפנים את ערכיה ולשמור עליהם. התחושה של "האני הטוב" (good me) מעצימה את האדם ודוחפת אותו לרצות להתנהג באופן חיובי.

על מנהיגי הציבור לראות בעצמם אנשים המחויבים לציבור ועליהם להטות אוזן קשבת לצרכיו. מנהיגי ציבור הקשוב לעם גורם לעם להיות קשוב לו, ודברים שייצאו מפיו ומלבו ייכנסו ללב האנשים (ראה ברכות, ו עמוד א). כאשר התחושה הכללית של הפרטים בחברה היא שהמנהיג (או המנהיגות) מזלזל בו ומנצל אותו, האגו הקולקטיבי שלהם נחלש והם אינם מרגישים מחויבים עוד לנורמות שקבעה החברה. כאשר הפרט מעורב בענייני החברה, מרגיש שיש לו אוזן קשבת ואף זוכה לתגמול עקיף וישיר בגין תרומתו לחברה, יש בכך כדי לחזקו בשמירה על חוקי החברה.

סוף דבר

אכיפת אמצעי ענישה כלפי אדם החי בתוך חברה והמפר את חוקיה היא דרכה של החברה להגן על עצמה ולהעניק לחבריה את הזכות לחיות בכיטחון. אבל גם העברייני, שהתנהגותו מערערת

מרכיביהם השונים: עוצמת הניורטיסיזם ושיפוט מוסרי. את ממצאי השאלונים חשוב להציג לפני השופטים כדי שישמשו בסיס לקבלת החלטותיהם השיפוטיות. מכיוון שהרצייה החברתית היא לשקם את הנבדקים, חשוב שהשופטים ידאגו בין השאר להנחות את הנוגעים בדבר להעניק לנאשמים טיפול מתאים (שוהם ואדד, 2004).

זאת ועוד, התמכרותם של האסירים לסגנון חיים עברייני ולשהות בכלא הופכת לרשת סבוכה שמספקת צרכים פסיכולוגיים וקושרת את חיי האסירים עם הכלא ועם ההתנהגות העבריינית, ובכך נוצר המעגל של הסתגלות למאסר וחזרה אליו. מכאן שבעת בניית תוכניות לצמצום החזרה למאסר יש להתייחס לבעיית ההתמכרות בנוסף על העניינים האחרים.

אור חדש עשוי להציף אותנו כאשר נצליח, הודות לטיפול, לגלות את היכולות החבויים באדם ולהבין את התנהגותו בכלל ואת התנהגות העברייני בפרט. כששאלתי פעם עברייני שישב בכלא אם הוא מרוצה מהמפגשים השבועיים עם הסטודנטית המתנדבת הבאה לבקרו, השיב: "אתה יודע, הודות לה גיליתי שגם אני בן אדם כמוה. אנחנו יכולים לדבר ולהחליף דעות ומחשבות, ואולי פעם גם אני אלמד".

נשיא כי יחטא... כי יפשע...

שמירת החוק חשובה לקיומה של החברה, והיא מאפשרת תחושת ביטחון לפרט החי בתוכה. ואולם האדם לחופש נולד, ושמירת החוקים הרבים שהחברה מטילה על אזרחיה כרוכה בויתורים רבים ובצמצום דרגות החופש.

אדם שמלאו לו שמונה-עשרה שנים ובריאותו תקינה נדרש להתגייס לצה"ל - חובה הכרוכה בויתורים רבים. אילו למד אותו פרט בשנות לימודיו בכית הספר על החשיבות של שירותו הצבאי ומילוי כל תפקיד שיוטל עליו לשם הגנה על מולדתו, אילו הקפידה החברה לשדר לו כל אותה עת את הוקרתה ואת אהבתה והיתה משחררת אותו לפרק זמן של חמש שנים מתום שירותו מתשלום מסים,

את ביטחונם של בני החברה, זכאי לחיות בביטחון. כולנו, העבריינים והנורמטיבים, חיים באותה סביבה. חשוב שנביט אלה בעיניהם של אלה ונתוודע אלה לאלה מתוך הסתמכות על הבסיס המשותף לכולנו, ונחפש - ואולי נמצא - חוויה של שיתוף שנוכל לחלוק בינינו.

אסירים שחזרו בתשובה, וכן עבריינים שחזרו בתשובה והשתחררו מהכלא, חולקים בסיס משותף עם עמיתיהם שומרי המצוות הקונפורמיים - האמונה באותו אלוקים וקיום מצוות. כמו כן עבריינים שהצליחו לחזור בתשובה הם בעיני חבריהם הקונפורמיים בעלי עוצמת רוח בדרגה גבוהה, ועוצמת ה"אני" שלהם מתחזקת. לפיכך גדל ערכם בעיני עצמם ובעיני אחרים. החוויה הדתית מאחדת את כולם. הנה נמצא המכנה המשותף והמאחד.

קורה שחוויות של ניכור, בדידות, אגואיזם ונרקיסיזם תוקפות מי מאתנו, מפרידות בינינו ומונעות מאתנו אחדות, ואף מובילות כמה מאתנו להתנהגות שלילית. אסור לאדם לחוות עצמו כאילו הוא והאנשים שסביבו איכדו את עולמם המשותף, כאילו אין תקווה ואין ברירות. חשוב להפנים כי העולם מזמן לאדם אפשרויות רבות, והאדם חייב ללמוד להושיט את ידו ולקבל ממה שמוצע לו.

האדם יכול לשוב ולמצוא את זולתו בהצטרפו לאגודות התנדבות. הנתנה מעניקה לאדם קרבה לאחר וידידות עמו. אגודות חסד של ביקור חולים, סיוע לנכים ולילדים טעוני טיפוח או פגועים, ארגוני התנדבות למען הקשיש, למען האסיר ולמען צה"ל, וכן למען שאר צרכי הקהילה או המשפחה - ביכולתם של כל אלה לחבר בינינו.

בתוך המשפחה קורה לא אחת שמתקיימים קשרים טכניים, נטולי חום. אפשר לשנות את המצב הזה בעזרת מעורבות אישית מקרבת ומאחדת. זאת ועוד, בני האדם חייבים לשוב ולהתחבר אל הטבע. האדם טעה כאשר החשיב עצמו כאדון ושליט של הטבע. בכך איבד את חיבורו לטבע. לימדתי אסיר להתחבר לציפור שקיננה על אדן חלוננו, והוא הפסיק להתלונן על בדידותו. אכן, לאדם יש

תמיד אפשרות בחירה. הבחירה להתחבר לציפור ולעקוב אחריה ואחרי בקיעת אפרוחיה גרמה לו להיות שותף בנפלאות הבריאה. החיבור אל הטבע מחזק את האדם, מעניק לו ממד של תקווה ויכול לחבר בין בני אדם.

אם גוזרים על עבריינים להתנתק מהחברה, חשוב להקים בתי סוהר בתוך הטבע הפתוח, מוקפים בחומה - מעין ערי מקלט. באמצעות החי והצומח ילמדו בהם האסירים להשתקם ולהתחבר אל העולם שבו יצטרכו לחיות לאחר שחרורם מהכלא.

אם חפצים אנו בחיבור מחדש (רסוציאליזציה), ואם אכן רוצים אנו לצמצם ככל האפשר את תופעות הפשע, חובה עלינו למצוא דרכים חינוכיות וטיפוליות כדי לאפשר לאדם לראות את שלל האפשרויות העומדות לפניו ואת הדרכים להגשמתן, וכן להעניק לו הזדמנות לבחור מה שמתאים לו. וכך, עם חבריו ועם קהילתו הוא ישוב לקחת חלק בחייהם שהם למעשה חיוו.

יש ובני אדם חווים סובייקטיבית שהעולם עוין אותם והם עוינים אותו. הם פועלים נגדו ופוגעים בו ומרגישים נפגעים ממנו. מתקיים אפקט של ראי. קשיי התקשורת המתהווים בין בני אדם אלה לאחרים הנורמטיביים מאיימים עליהם וגוררים אותם לתחושות של מועקה ושל דחק, ואלה מביאות אותם להגיב באופן לא נורמטיבי.

הדיאלוג הנורמטיבי מעוכב וקשה במיוחד בין בני אדם שאינם חווים תחושות חיוביות כלפי זולתם, וכן בין בני אדם שאינם רואים עצמם על אותו רצף, גם אם הם ממוקמים בנקודה שונה על אותו הרצף:

לפיכך בין המטפל לעבריין יש קשיי תקשורת, כי האוריינטציה שלהם שונה. קשיי התקשורת מונעים התהוות של זיקה הדדית ביניהם. בהיעדר זיקה שבה כל פרט במשוואה של "אני ואתה" חווה

D	C	B	A
מורה/רב/כומר/וקאדי	סב	אב	בן

את האחר (לאנג, "האני החצוי") אלא חולק לו כבוד. הדיאלוג מאפשר לנו להתקרב לאחר בלי לאיים עליו ובלי להאהיל עליו. הוא מחבר אותנו לאחר ואף מאפשר לנו להיות אמפאתיים כלפיו. אז יכולה להיווצר זרימה אנרגטית חיובית בין האחד לאחר ("אני - אתה"), שאולי תוכל להגשים דיאדה חיובית עם השפעה הדדית ולקיים זיקה בין ה"אני" לבין ה"אתה".

הדיאלוג כדרך של תקשורת - כאשר היא אפשרית - ייצור חוויה העשויה להיות חיובית, ולפעמים יעמיק את הקשר של אותה דיאדה ("אני - אתה") ואף ייצור השתנות חיובית. הדיאדה, במצב של דיאלוג, עשויה להעניק תחושה של חשיבות וכבוד, ויכולה להוליד מוכנות לשיח שילווה בהשתנות. הדיאלוג עשוי ליצור תחושת השתייכות שתוליד מחויבות, ואולי אף יוביל להשתנות שבחלקה תופיע מאליה כביכול. ההוויה הנוצרת בין שניים מעניקה לכל אחד מהם תחושה שהוא יותר מאחד, כך שכל פרט בדיאדה מרגיש את עצמיותו צומחת, גדלה ומתרחבת, ולפיכך הוא מקבל כוח להשתנות. בדיאדה עשויה להתגלות האנושיות המועננת גנטית לאדם, ואשר ללא סביבה מתאימה היא נשאר עמומה ואינה יכולה להתבטא ולהגשים את עצמה.

בובר (1913, מתוך אלוני, 2003) מזהיר אותנו שלא לקיים דיאלוג עם האחר בדרך אינסטרומנטאלית. חשוב שנקיים עם הזולת דיאדה שתגשים אנושיות והתמסרות אמיתיות, המלוות בפתיחות, בעדנה ובגילוי לב חיובי המתבטא בנועם. רק כך תתהווה תחושת הדדיות חיובית. הזיקה בין ה"אני" לבין ה"אתה", כהבנתי את דברי בובר, היא תחושה של שניים שמקבלים זה את זה וזורמים זה עם זה. כל נתינה של האחד לאחר מעניקה לנותן תחושה של קבלה. בעבר קראתי לזה "נתינה מעניקה" (אדד, 1989). האדם בהגותו של בובר חי ביסודו בזיקה לעצמו ולזולתו. הזיקה מחייבת אותו, ולכן נראה לי שאם היא חלק ממנו, הוא ימשך אליה וישאף להוסיף לקיימה. האדם זקוק להתייחסות כפולה

את יכולתו להעניק לאחר ולקבל ממנו, נמנעת האפשרות להשפיע ולשנות התנהגות. בהיעדר תחושת זיקה בין בני השיח ("אני ואתה"), נמנעת האפשרות לקיים מפגש חינוכי שמהותו יצירת שינוי. הדיאלוג בין הורה/מורה/שוטר/סוהר/שופט ובין האחר (בן/תלמיד/אסיר) הופך לחמקמק, ואף עלול למנוע את האפשרות ליצור זיקה בין בני הדיאדה (אני - אתה), האמורה להיות מסוגלת להשתנות ולשנות.

עלינו לחשוב כיצד אפשר לשנות התנהגות ומתי העונש אינו מומלץ כדי להשיג את המטרה. חשוב ללמד את העבריין (את האחר) להיות מוכן לדבר עם עצמו, כי בדרך זו הוא ילמד לדבר גם עם זולתו. כל דיאלוג חשוב, כולל הדיאלוג עם עצמו. עלינו לדחוף את הפרט (תלמיד, עבריין) להסכים להרהר ולחשוב, כי בכך נביאו להתחבט ואולי לבחור ולהחליט. השיח של אדם עם עצמו מתנהל לרוב ברווחה נפשית מסוימת, בסבלנות ובכבוד כלפי עצמו, והוא יוכל להעניק לאדם כאמור את האומץ לשוחח עם האחר. לעתים אף ראוי להביא את הפרט לידי הבטחה - ואף לידי שבועה - לעצמו שיעמוד מול הדחף/היצר שלו ויכניעו.

לרוב העבריינים ישנם קשיי תקשורת עם בני האדם הנורמטיביים. לעתים נדמה לעבריין שהשיח עם העולם הנורמטיבי הוא מעין מצב של אלם או מתנהל בקווים מקבילים: שיח של שומעים, אך לא מקשיבים, שיח בטרמינולוגיה שאינה נקלטת על ידי האחר ולכן לא מובנת לו.

נראה לי שהממד המשותף לכל בני האדם הוא ממד הרוח, ולכן לא פעם החיליתי מפגש על ידי השמעת שיר התואם לתרבותו של אותו אחר. השירה הביאה אותנו לעתים להימשך אליה ולשיר יחד, וכך ליצור רצף שאני והוא היינו בו יחד.

הישות הרוחנית, השואבת את עצמה מרוח עליון ("רוח קדשך אל תקח ממנו" - מתוך תפילת "שמע קולנו"), משותפת לכולנו ומשתפת את כולנו. סביר להניח שבעזרתה יוכל הדיאלוג ("אני - אתה") להתחיל להיווצר. הדיאלוג הזה אינו מפחיד

עניין זה חשוב ביותר בכאנו ליצור תהליך של טיפול באחר או של חינוכו. ב"הריק ללא שובע" (שוהם ואדד, 2004) הוכחה האוריינטציה חדורת ההומניזם. גישה זו רואה במטופל אדם בעל פנימיות ייחודית ולגיטימית, החווה עצמו בדיאדה עם המטפל והמקיים עמו דיאלוג. הדיאלוג מאפשר תהליך של השתנות ומוליד במטופל את היכולת להגשים את הרה-סוציאליזציה בכיוון נורמטיבי.

על פי סאליבן (1968), הנטייה המוקדמת להתמסרות, ולדעתי גם לעבריינות, קשורה בשיבוש שחל בתקשורת הבין אישית. אדם החווה את עצמו כחסר עצמיות אותנטית אקזיסטנציאלית, החי בבדידותו המאכלת אותו, יוכל להתעצם על ידי טיפול שמתקיים בו דיאלוג בינו לבין מטפלו, ובכך יתאפשר לו לשוב ולהתחבר עם אחרים היכולים להיות משמעותיים בעיניו.

הדיאדה, באמצעות הדיאלוג הבונה והמשלים, יש בה כדי להרחיק את העבריין או את המתמכר בפוטנציה מהאדישות המדכדכת שמקורה בהתנתקות מהעולם. אפשר להרחיקו מסגנון חיים של פאסיביות, של אדישות, ולמנוע ממנו תחושה של "ריק קיומי". הענשה של אותו אדם לא תוביל לרה-סוציאליזציה. העונש מספק רק הפוגה מההטרדה שפרט זה גורם לחברה ולסובבים אותו. כחברה הומאנית חשוב לנו לאמץ את הדרך שתוביל לדיאלוג חיובי עמו, דיאלוג שיעניק לפרט החוטא תקווה בהחדירו בו "יש קיומי" במקום "הריק הקיומי" הקיים בו.

מקורות

אדד, מ' (1989). העבריין בהתהוותו. תל אביב: אור-עם.

אלוני, א' (2008). דיאלוגים מעצימים בחינוך ההומאניסטי. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

אלוני, א' (2003). להיות אדם: דרכים בחינוך ההומאניסטי. ת"א: הקיבוץ המאוחד.

בזק, י' (1981). הענישה הפלילית: דרכיה

של עצמו לעצמו ושל זולתו אליו - ויש לאפשר לו להתייחס אל עצמו ואל האחרים. הדיאדה הדיאלוגית מאפשרת לו להגשים זאת, ולכן נראה לו שהיא הוויה שיש בה כדי ליצור שינוי בעצמו, ומי ייתן שהשינוי יהיה חיובי.

חז"ל דיברו על החברותא, הדיאדה הלומדת יחדיו - כל אחד מקבל ומעניק לזולתו. הם אף הזהירו אותנו וטענו: חברותא או מתותא (מוות רוחני ואולי נפשי ושמא גם פיזי). הם הוסיפו: "חרכ על הבדים" (ירמיהו כ, לו), לאמור: חרכ על הלומדים תוך התבודדות. לכן הם דרשו: אל תקרא בדים אלא מתבודדים. חז"ל הסתמכו על דברי שלמה המלך בספר משלי (כז, יז), "ברזל בברזל יחד", לומר לך, מה ברזל זה מחדד את חבירו, אף שני תלמידי חכמים מחדדו זה את זה בהלכה. הוסיף שם (תענית, זעמוד א): רבה בהבחנה, למה נמשלו דברי תורה כאש, שנאמר (ירמיהו כג, כט): "הלא כה דברי כאש נאום ה'". לומר לך, מה אש אינו דולק יחידי, אף דברי תורה אין מתקיימין ביחידי. "דברי תורה נמשלו כאש", לומר לך, מה עץ קטן מדליק את הגדול אף תלמידי חכמים קטנים מחדדים את הגדולים, כפי שאמר רבי חנינא (תענית, ז, א): "הרבה למדתי מרבתי ומחברי יותר מרבתי, ומתלמידי יותר מכולן".

החברותא מקיימת דיאלוג בונה, יוצר, מעשיר, מעורר, מחייה ודינאמי תמיד. הדיאלוג בחברותא עשוי ליצור כידוע לנו את השלם. רבי אלעזר בן ערך היה מבכירי (ומבחירי) תלמידיו של רבי יוחנן בן זכאי. הוא היה תלמידו המוערך והמועדף (עיין בבלי, מסכת שבת, קמז, ע"א). ואכן מסופר שאחרי פטירתו של מורו הגדול הוא התאבל עליו מאוד, פרש מהחכמים האחרים ומצא לעצמו מקום נעים לשהות בו. פרישה זו בודדה אותו והוא שכח את תלמודו. סיפור זה ממחיש שאכן הדיאדה יוצרת את השלם. הדיאלוג מחייה את האדם, בונה אותו ומרחיב את עצמיותו. האדם אינו שלם ואינו יכול להגיע לשלמות בלעדי האחר שעמו הוא יכול לנהל דיאלוג.

אביב: דביר.
פרויד, א' (1992). *תקינות ופאתולוגיה בילדות*. תל אביב: דביר.
פרויד, א' (1977). *האני ומנגנוני ההגנה*. תל אביב: דביר.
פרויד, ז' (1988). *מבוא לפסיכואנליזה*. תל אביב: דביר.
פרנקנשטיין, ק' (1969). *נוער בשולי החברה: צורותיה של עבריינות הצעירים*. תל אביב: אחיאסף.
פרנקנשטיין, ק' (1958). *טיפוס חדש של עבריינות נוער. מגמות, ט(4), 249-237*.
פרנקנשטיין, ק' (1955). *לבעיית המיון של צורות ההתנהגות האסוציאלית אצל הילדים. מגמות, (3), 207-187*.
פרנקנשטיין, ק' (1952). *על החרדה אצל הילד. מגמות, ג(4), 401-380*.
פרנקנשטיין, ק' (1947). *עזובת הנוער*. ירושלים: מוסד סאלד.
צולינגר, ה' (1976). *ילדים מקשים*. תל אביב: ספריית פועלים.
קול, א' (1995). *עבריינים*. בתוך: סקוט, ג', מרק, ג', ווליאמס, ג' ובק, א' ט' (עורכים). *תרכיה קוגניטיבית עקרונית והדגמות* (עמ' 270-243). קריית ביאליק: אח.
שוהם שי' ג' ואדד, מ' (2004). *ריק ללא שובע*. תל אביב: בכל (ידיעות אחרונות).
שוהם שי' ג' ורהב, ג' (1983). *אות קין - סטיגמה של כשע וסטייה חברתית*. תל אביב, ירושלים: שוקן.
שוהם שי' ג' ושביט, ג' (1990). *עבירות ועונשים*. תל אביב: עם עובד.
שינפלד, י' ד' (תשמ"ג). *פסיכיאטריה*. ירושלים: הוצאת האוניברסיטה העברית
ICD 10 (1996). *הסיווג והאבחון הפסיכיאטרי לפי ארגון הבריאות העולמי, בעריכת ארגון הפסיכיאטריה בישראל ומשרד הבריאות*. תל אביב: דיונון.

ועקרונותיה. תל אביב, ירושלים: דביר.
ביאלר, ג' ובר סיני, נ' (2003). *משוחררי מעשיהם 1997-1996: תמונת מצב, רצידיביזם וטיפול בקהילה*. *צוהר לבית הסוהר*, עמ' 57-42.
בובר, מ' מ' (תשמ"ד). *על חינוך האופי*. בתוך: מ' מ' בובר. *תעודה ויעוד: כרך ב': עם ועולם-מאמרים על ענייני השעה* (עמ' 377-366). ירושלים: הספריה הציונית.
גולדברג, א' (2003). *הסתגלות למאסר ורצידיביזם*. עבודת דוקטורט, המחלקה לקרימינולוגיה, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן.
זינה, ז' (1985). *המדונה של הפרחים*. תל-אביב: הקיבוץ הארצי השומר הצעיר.
חובב, מ' (1963). *מעקב אחר 101 אסירים ששוחררו מבית סוהר תל מונד בשנת 1958*. *עלון האגודה הישראלית לקרימינולוגיה*, 26, 13-12.
חסין, י' (תשמ"ט 1989). *גיל תחילת העבריינות ודפוסי קריירה עבריינית*. *עבריינות וסטייה חברתית*, י"ז, 61-61.
חסין, י' (תשמ"ז 1987). *העבריין המועד, העבריין המסוכן והעבריין בעל הקריירה הפלילית*. *עבריינות וסטייה חברתית*, 21, 18-5.
טננבאום, א' (2003). *הענישה הפלילית*. בתוך: אדד מ' ווולף י' (עורכים), *עבריינות וסטייה חברתית - תיאוריה ויישום* (213-173). רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.
לוי, ז' (תשנ"ז). *האחר והאחרות, עיונים בפילוסופיה של עמנואל לוינס*. ירושלים: הוצאת מאגנס.
לוינס, ע' (2004). *הומאניזם של האדם האחר*. ירושלים: מוסד ביאליק.
לונטשיץ, ש' א' (1998). *כלי יקר השלם*. ירושלים: חורב.
מיי, ר' (1985). *גילוי ההווייה: על הפסיכולוגיה האקסיסטנציאלית*. תל אביב: רשפים.
פראנקל, ו' (1982). *האדם מחפש משמעות*. תל

- & E. Bittner (Eds). *Criminology Review Yearbook Yearbook* (pp. 586-620). Beverly Hills, California: Sage Publications.
- Greenwood, W. P. (1980). Career Criminal Prosecution: Potential objective. *Journal of Criminal Law and Criminology*, 71, 85-88.
- Hartman, C. R. & Burgess, A. W. (1989). Sexual abuse of children. In: D. Cicchetti & V. Carlson (Eds.). *Child maltreatment* (pp. 97-120). Cambridge: Cambridge University Press.
- Hartman, H. (1950). Psychoanalysis and development psychology. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 5(2), 7-17.
- Hartman, H., Kris, E. & Loewenstein, R. (1949). Notes on the theory of aggression. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 3, 9-36.
- Hartmann, H. (1939). Comments on the psychoanalytic theory of the ego. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 5, 74-96.
- Heffernan, E.(1972). *Making it in Prison: The Square, the cool, and the Life*. New York: Wiley.
- Hobbes, T. (1651/1949). *Leviathan*. London: Dent.
- Honderich, T.(1971).*Punishment: The supposed justification*. Harmondsworth: Penguin.
- Kaufman, G. (1989). *The psychology of shame: Theory and treatment of shame-based syndromes*. New York: Springer.
- Kramer, C. R.(1982). From habitual offenders to career criminals. *Law and Human Behavior*, 6, 273-293.
- Lewis, M. (1992). *Shame: The exposed self*. New York: The Free Press.
- Miller, S. (1985). *The shame experience*. Hillsdale, N.J.: Erlbaum.
- Petrie, A. (1967). *Individuality in pain and suffering*. Chicago: University of
- Barak-Glantz, I. L.(1983). Patterns of prisoner Barak-Glantz, I. L.(1983). Patterns of prisoner Misconduct: Toward a behavioral test of prisonization. *Sociological Focus*, 16,2, 129-149.
- Beccaria, C. (1764). *On crime and punishments*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Berkovitz, L. (1993). *Aggression: Its causes, consequences and control*. New York: McGraw Hill.
- Bondeson, U. V. (1989). Psychological and social harm at the institutions. *Prisoners in Prison Societies* (pp 155). New Brunswick, U.S.A: Transaction Publishers.
- Cavan, R. S. (1972). *Criminology*. (3rd ed.). New York: Thomas Y. Crowell
- Conrad, P. J. (1982). The Quandary of dangerousness: Toward the resolution of a persisting dilemma. *British Journal of Criminology*, 22, 255-267.
- Eysenck, H. J. (1977). *Crime and personality*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Eysenck, H. J. (1976). The Learning Theory Model: A new approach. *Behavior Research and Theory*, 14, 251-267.
- Eysenck, H. J. (1953) *Uses and abuses of psychology*. London: Penguin Books.
- Eysenck, H. J. & Eysenck, M. W. (1985). *Personality and individual differences: A natural science approach*. New York and London: Plenum Press.
- Eysenck, H. J. & Eysenck, S. B. G. (1969). *Personality structure and measurement*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Foud, J. & Young, W. (1981). *Dangerousness and criminal justice*. London: Heinemann.
- Greenberg, D. F. (1979). Delinquency and the age structure of society. In: S. L. Mesinger

Chicago Press.

Radzinowicz, Sir L. & Hood, R.(1981). Dangerousness and Criminal justice. *The Criminal Law Review, November*, 756-761.

Slosar, J. (1978). *Prisonization, Friendship, and Leadership*. Lexington, Massachusetts: Heath Lexington Books.

Stott, D. H. (1950). *Delinquency and Human Nature*. Dunfermline, Fife: The Carnegie United Kingdom Trust.

Sykes, G. M. (1965). *The society of captive*. New York: Social Science Research Council.

Tanguay, J. P. (1992). Situational determinants of shame and guilt in young adulthood. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 18, 199-206.

Toch, H. (1992). Living in prison, *The ecology of survival*. Washington, DC: American Psychology Association.

Zamble, E., Porporino, F. & Kalotay, J. (1984). *An Analysis of Coping Behavior in Prison inmates*. Ottawa: Ministry of the Solicitor General of Canada.